

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EĞİTİM BAKANLIĞI
AZERBAYCAN DEVLET İKTİSAT ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İŞLETME FAKÜLTESİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER

LİSANS BİTİRME TEZİ
AZERBEYCANDA TURİZM VE ONUN PROBLEMLERİ

Hazırlayan

ELXAN ƏSGƏROV

1317.02013

BAKÜ-2017

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EĞİTİM BAKANLIĞI
AZERBAYCAN DEVLET İKTİSAT ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İŞLETME FAKÜLTESİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER

LİSANS BİTİRME TEZİ
AZERBEYCANDA TURİZM VE ONUN PROBLEMLERİ

Hazırlayan

ELXAN ƏSGƏROV

1317.02013

Tez Danışmanı

Dos.Dr. QADİR BAYRAMLI

BAKÜ-2017

İçindekiler

ÖZET.....	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ.....	1
1. DÜNYADA TURİZM.....	3
1.1. Turizmin Tanımı.....	3
1.2. Turizmin Özellikleri	5
1.3. Turizmin Türleri.....	7
1.3.1. Sağlık Turizmi.....	7
1.3.2. Sosyal Turizm	8
1.3.3. Dağ ve Kış Turizmi	8
1.3.4. Gençlik Turizmi	9
1.3.5. Üçüncü Yaş Turizmi	9
1.3.6. Yat Turizmi	10
1.3.7. Dini Turizm.....	10
1.3.8. Bavul Turizmi	11
1.4. Turizmin Gelişimi	11
2. TURİZMİN AZERBAJYCAN EKONOMİSİNDE YERİ VE ÖNEMİ.....	18
2.1. Azerbaycan Ekonomisi.....	18
2.1.1. Tarım ve Hayvancılık.....	18
2.1.2. Sanayi.....	21
2.1.3. Ticaret.....	23
2.2. Azerbaycanın Turizm faaliyetleri.....	23
2.3. Azerbaycanın Turizm Potansiyeli Açısından Zengin Olan Bölgeleri	25
2.4. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyelinin Gelişmesi ve Öneriler	28
3. TURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİLERİ	38
3.1. Turizmin Parasal (Moneter) Ekonomik Etkileri.....	38
3.2. Turizmin İstihdam Etkisi.....	42

3.3. Turizmin Ekonomik Sektörler Üzerindeki Etkisi.....	42
3.3.1. Tarım Sektörüne Etkisi.....	44
3.3.2. Sanayi Sektörüne Etkisi	45
3.3.3. Hizmet Sektörüne Etkisi.....	46
3.3.4. Turizmin Altyapıya Etkisi	46
3.3.5. Turizmin Çevresel Etkileri	47
3.3.6. Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Etkisi	51
SONUÇ.....	54
KAYNAKÇA	56

ÖZET

Bir hizmet sektörü olan turizmin, tüm dünya genelinde çok büyük bir hızla gelişme gösterdiği görülmektedir. Bugün, tüm dünya hizmet ticaretinin yaklaşık %30'unu turizm sektörü tek başına oluşturmaktadır. Turizm sektörü ekonomide irili ufaklı birçok hizmet sektörü ile ilişkide olduğu için, ülke ekonomisine katkısı tam olarak hesaplanamamaktadır. Bununla birlikte, ulusal ve uluslararası literatürde konuya ilişkin olarak yapılan teorik ve ampirik çalışmalardan, turizmin ekonomik kalkınma ve büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Turizm sektörünün ülke ekonomilerinin içindeki payı her geçen gün artmaktadır. Bunun sonucunda, sektördeki gelir artışı bu gelirden daha fazla pay alma konusunda turizm bölgeleri arasındaki rekabeti giderek şiddetlendirmektedir. Buna karşın genel olarak turizm sektörü ekonominin büyüme potansiyelini artırmaktadır.

Turizm sektörünün Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini 2003 yılından sonra, özellikle de 2006 yılından itibaren daha yüksek oranda etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç kırılma dönemlerini içsel olarak veren yöntemlerle bulunmuştur.

KISALTMALAR

ABD - Amerika Birleşik Devletleri

AGİT - Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

AB - Avrupa Birliği

AZN - Azerbaycan Manatı

AGİT - Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

BP - British Petroleum (Britanya Petrol Şirketi)

BDT - Bağımsız Devletler Topluluğu

UNDP - Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

BM - Birleşmiş Milletler

BTC - Bakü-Tiflis-Ceyhan

ECO - Economic Cooperation Organization (Ekonomik İşbirliği Örgütü)

GSMH - Gayri Safi Milli Hasıla

SOCAR - State Oil Company of Azerbaijan Republic (Azerbaycan Devleti Petrol Şirketi)

SSCB - Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerin Birliği

UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim ve Kültür Kurumu)

a.g.e –Adı Geçen Eser

a.g.m. – Adı Geçen Makale

s. -sayf

GİRİŞ

Turizm, boş zaman ve tasarrufun nasıl kullanılacağıyla ilgili ekonomik bir kararlar başlar ve ülke ekonomileri üzerinde moneter ve reel karakterli etkiler oluşturur. Gelişmekte olan ülkelerde turizm, ekonomik yararlılığı, verimli oluşu, kalkınma için gerek duyulan döviz girdisini sağlaması gibi nedenlerle ekonomik sorunların çözülmesinde bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Bu bağlamda turizm, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için gerekli olan döviz girdisini sağlama, yeni gelir yaratma ve istihdam olanaklarını artırma özelliği ile bir çok ülkede öncelikli sektör haline gelmiştir. Turist, turizmin tanımındaki özelliklere uygun olarak, belirtilen sebeplerin etkisi ile belirli bir süre için seyahat eden, ziyaret ettiği yerde 24 saatten fazla kalan veya ülkenin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme yapan, mali gücü, zamanı ve fiziki kapasitesi sınırlı olan, rahatına düşkün, geleneklerini koruyan, temizlik ve vasat bir konfor arayan, maceraperest olmayan insandır. Dünyadaki en büyük kitle hareketi olan turizm en basit ifadesiyle; bir yerin tarihi ve doğal güzelliklerini görmek, tanımak, eğlenmek ve dinlenmek için yapılan gezidir. Ancak, günümüzde ulaşım imkanlarının daha kolay ve ucuz hale gelmesi, insanların geride bıraktıkları ile kolayca haberleşmesini sağlayan kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sayesinde; turizm kavramı asıl yaşadığı yerin dışında başka bir yere eğlence, tatil, kültür, arkadaş ve akraba ziyareti, aktif spor, toplantı, görev, iş, öğrenim, sağlık, transit vb. amaçlarla seyahat etmenin doğurduğu olaylar bütünü olarak belirtilebilir.

Henüz değerlendirilmeyen Azerbaycan Cumhuriyetinin kültür ve turizm potansiyelini ortaya çıkararak tanıtımını yapmak, ülkenin

kalkınma sürecindeki ivmesini yükseltmek, istihdamı ve yatırım imkanlarını artırmak, turizmde iç ve dış pazar dengesini sağlamak, ülke turizmini daha sağlıklı bir yapıya kavuşturmak amacıyla kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları işbirliği içinde faaliyetlerini yürütmektedir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Genel olarak turizm tanıtılarak, onun özellikleri ve türleri hakkında bilgi verilmiştir.

Daha sonra turizmin günümüze kadar olan gelişim aşamasından bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde turizmin Azerbaycan ekonomisindeki rolü ve önemi ele alınmıştır. Azerbaycanla ilişkili genel bilgiler ve temel ekonomik bilgiler verildikten sonra, Azerbaycan ekonomisinde turizmin önemi ve ülke turizminin gelişmesi değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde turizmin ekonomik kalkınmaya etkileri, reel ve ekonomik bağlamda incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA TURİZM

1.1. Turizmin Tanımı

Turizm olayını ve kavramını belirlemek amacıyla yapılan çalışmalar 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Olayın değişik yönlerine önem veren yazarlar, bugüne kadar birbirinden oldukça farklı tanımlar yapmışlardır. Konuya eğilenlerin hareket noktalarının aynı olmaması, diğer bir deyişle, konuya yaklaşım açıları ve önem verdikleri unsurların farklı olması, turizmin çeşitli tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Turizm, ‘devamlı olarak yaşanılan yer dışına, tüketici olarak tatil, dinlenme, eğlence, kültür ve benzeri ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapılan seyahat ve geçici konaklama hareketidir’. Turizm olayını karmaşık ve çok disiplinli yönü ile ele alarak sosyo-ekonomik bir olay içinde ortaya koyan görüşler ve tanımlar daha tatmin edici bulunmaktadır. Buna örnek olarak Prof. Caspar’ın turizm olayını; ‘Turist, turistik işletmeler, turizm organizasyonlarının oluşturduğu alt sistemlere ve bu alt sistemlerin ekonomik, sosyal, politik, hukuki, teknolojik ve ekolojik çevre ile olan ilişkilere dayanan global bir sistem olarak tanımlanması’; gösterilebilmektedir. ¹Bu anlayış içinde turizm, turist için her şeyden önce ulaşım, konaklama, yeme-içme, eğlence ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayan bir hizmet demetidir; ülke için turizm, bir faaliyet ve gelir sağlayan bir çalışma alanıdır; iktisatçılar için turizm, yatırımların mal ve hizmet üretimlerinden ve satışlarından oluşan ekonomik bir faaliyettir; politik bakımdan devletin belirli hedef ve araçlarla geliştirmek veya frenlemek için yönlendirdiği, planladığı bir

¹ Mehmet Zekai Bayer, **Turizme Giriş**, İstanbul, 1982, s.26

faaliyettir; çevre ilişkileri açısından turizm, kendi yaratıcı kaynakları olan doğal ve sosyal çevrenin korunmasına yardımcı olan bir araçtır; son olarak teknolojik bakımdan, özellikle ulaşım, konaklama ve mimari alanında arz verileri ile sıkı ilişkisi olan bir sektördür. Prof. Caspar, turizm olayını çok yönlü açılardan ele alarak ifade ettiği bu tanımlamayı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yapmıştır. Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi turizm, İkinci Dünya Savaşı sonrası gerçek anlamını bulmuştur. Genel bir tanıma göre turizm; insanların sürekli konutlarının bulunduğu yer dışında yaptıkları seyahat ve gittikleri yerlerde geçici konaklamalarından doğan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili faaliyetlerdir. Turizmin gelişmesi için gerekli olan dört temel unsur gelir, boş zaman, istek ve teknik olarak sıralanabilir. Turizmin dinamik ve statik faktörlerini içeren, turizmi sosyal bir olay ve endüstri olarak kabul eden tanımlar, turizmi daha geniş bir boyutta değerlendirmektedir. Turizm olayını çok yönlü bir olay ve ilişkiler bütünü olarak ele alan Hasan Olalı turizmi, ‘İnsanların sürekli konutlarının bulunduğu yer dışında sürekli olarak yerleşmemek, sadece para kazanmak veya politik ya da askeri bir amaç izlememek üzere serbest bir ortam içinde, iş, merak, din, sağlık, dinlenme, eğlenme, kültür, deneyim kazanma, snobik amaçlarla veya dost ve akraba ziyareti, kongre ve seminerlere katılma gibi nedenlerle, kişisel veya toplu olarak yaptıkları seyahatlerden, gittikleri yerlerde 24 saati aşan veya o yerin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme süre ile konaklamalarından ortaya çıkan iş ve ilişkileri kapsayan bir tüketim olayı, sosyal bir olay, ağır ve bütünleşmiş bir hizmet ve kültür endüstrisidir.’ şeklinde tanımlanmakta, bu ilişkilerden doğan faaliyetlerin boyutlarının turizme dev bir olay niteliği kazandırdığını belirtmektedir. Günümüzde sanayinin gelişmesi, kişi başına düşen gelirin artması, refah seviyesinin yükselmesi, insanların

serbestçe kullanabilecekleri boş zamanların çoğalması, turizme, tarihte insanların ticari, dini ve askeri amaçlarla yaptıkları seyahatlerden çok farklı bir şekil vermiş, turizm 20. yüzyılın sosyal ve ekonomik olayı niteliğini kazanmıştır.²

1.2. Turizmin Özellikleri

Turizm olayının daha iyi kavranabilmesi için temel bazı özelliklerinin açıklanması gerekmektedir. Turizm; dinamik ve statik faktörleri içeren, 10 sosyal bir olay ve ilişkiler bütünü olarak değerlendirildiğinde, turizmin temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Turizm biri dinamik, diğeri statik iki unsurdan oluşmuştur.

a) Statik unsur, konaklamayı ve bunu oluşturan tesisleri ve kuruluşları kapsamaktadır. Konaklama, kişilerin kendi konutlarının dışında, turizm amacıyla yapılan yapı ve tesislerden yararlanmayı ifade etmektedir.

b) Dinamik unsur, seyahat etmeyi, ulaşım araçlarından yararlanmayı kapsamaktadır. Turizm olayının gerçekleşebilmesi için yer değiştirmeyi sağlayan seyahat temel koşuldur. Ancak bu seyahatin kapsamının tanımda belirtildiği gibi geçici ve kişilerin kendi konaklama yerlerinin dışında olması, tekrar sürekli kaldığı konuta dönüş amacını taşıması gerekmektedir.³

2. Turizm, sadece para kazanma amacına dönük mesleki bir faaliyette bulunmamak, askeri veya politik bir amaç gütmek üzere yapılan seyahat ve konaklamaları içermektedir. Turizmin esas amacı,

² Savaş Ürger, **Genel Turizm Bilgisi**, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 1992, s.10

³ "Turizm hareketi" <http://www.telegraf.com/news.php?d=5813> (18.03.2017)

para kazanmaya yönelmek değil, bir tüketim olayı yaratmaktır. Çünkü turizm, mutlaka kişisel gelirlerin kullanılmasını gerektirmektedir.

3. Turizmin liberal özelliği nedeni ile bireyler, seyahat edilecek yeri, seyahat aracı ve konaklama yeri ile ilgili alternatif seçimlerini bağımsız ve tamamen kendi iradeleri ile yapmalıdırlar.

4. Turizm, insanların iş, merak, din, sağlık, dinlenme, kültür, snobizm ve benzeri amaçlarla, dost ve akraba ziyareti, kongre ve seminerlere katılmak gibi nedenlerle yaptıkları seyahat ve konaklamaları kapsamaktadır.

5. Turizm, toplum içinde meydana geldiği için sosyal bir olay, aynı zamanda toplumu psikolojik olarak katılmaya zorlayan, ölçülebilir ve sürekli bir olaydır.

6. Turizmde, konaklama, yiyecek-içecek, rekreasyon, ulaştırma araçları ve diğer tesislerin ortak faaliyetler göstermesi zorunluluğu, bunlar arasında birbirine destek ve yardımcı olacak şekilde sıkı bir işbirliği, turizme bütünleşmiş bir endüstri özelliği kazandırmaktadır.

7. Turizmde talebi karşılayan, yaratan ve çeken turistik bir arzın sunulması gerekmektedir. Bu durum turizmi alt yapı, üst yapı ve tamamlayıcı yan turistik yatırımları gerektiren ağır bir endüstri haline getirmektedir.

8. Turizm, ekonomik olduğu kadar kültürel bir takım etkiler de yaratmaktadır. Turizm, değişik kültürler arasında bir diyalog kurarak kültürleri birbirine yaklaştırmakta, seyahat eden insanlar için ruhsal ve kültürel bir değişim sağlamak ve bir ülkenin kültür varlığının tanıtımına yardımcı olmaktadır.

Tüm bu özellikleri taşıması nedeni ile turizm; döviz ve istihdam oluşturan özelliği ile ekonomik, insanların dinlenme ihtiyacını karşılayan ve farklı kültürleri bir araya getiren özelliği ile sosyo-kültürel, meydana getirdiği kaynak kullanım talepleri ile de çevreyi etkileyen önemli bir faaliyettir.⁴

1.3. Turizmin Türleri

Turizmi çeşitli bakış açılarından hareketle türlere ayırmak olayıdır. Burada önemli turizm türlerini kısaca açıklayacağız.

1.3.1. Sağlık Turizmi

Turizmin amacı; yalnız eğlence, yeni yerler ve insanlar görmek değil: aynı zamanda şifalı su kaynaklarından ve iklim tedavisinden de yararlanmaktır. Sağlık nedeniyle turizme katılma aşağıda belirtilen biçimlerin doğmasına yol açmıştır. - Klimatizm-açık ve temiz havanın şifa verici etkisinden yararlanmak için dağ istasyonlarında ve deniz kenarlarında uygulanan bir tedavi yöntemidir. Buna "temiz hava tedavisi" yöntemi de denilmektedir.

- Termalizm-kaplıca, ılıca, içmeler gibi şifalı doğal su kaynaklarının sağlık kurallarına uygun biçimde tedavi aracı olarak kullanılmasıdır. Bilinen en eski tedavi ve güzellik yöntemlerinden biridir.

- Üvalizm-bazı yörelerin belli başlı ürünü olan meyve ve sebzelerle yapılan kür (tedavi) yöntemi ya da bu ürünlerin kullanımının bundan hoşlananlara sunulmasıdır. Kaplıca ve içme suyu kaynaklarından

⁴ "Turizm Haraketleri",

<http://hbogm.meb.gov.tr/modulerprogramlar/kursprogramlari/konaklama/moduller/TurizmHareketleri.pdf> (22.03.2017)

yararlanmak için yapılan turizm ve kaplıca turizmi uzun bir konaklama süresini gerektirmektedir. Kaplıca turizminin bu özelliği işletme ve ülke bazında ekonomik katkının artmasına neden olmaktadır.⁵

1.3.2. Sosyal Turizm

Sosyal ve kitle turizmi, satın alma gücü az ya da sınırlı halk gruplarının özel bazı önlem ve teşviklerle turizm ve satın alma olayına katılmalarıdır. Başka bir deyişle sosyal turizm, gelir düzeyi ve satın alma gücü zayıf halk gruplarının turizm faaliyetlerinden yararlanabilmeleri için yapılan çalışmaların toplamıdır. Sosyal turizm 1950'lerden beri hızlı bir gelişim içerisinde. Sosyal turizm olayına ilk defa İngiltere'de rastlanmıştır. Thomas Cook tarafından 1840 yılında kurulan ilk seyahat acentası ve organizatörlüğü, sosyal turizm olayının başlangıcı kabul edilmektedir. 1936 yılında Belçika ve Fransa'da ücretli tatilin yasallaşması, sosyal turizmi biçimlendirmiştir. Günümüzde sosyal turizm ile ilgili çalışmalar iki noktada toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, turizm faaliyetlerine katılacakların maddi olanaklarını arttırmak ya da olanak yaratıcı teşvikler getirmektir. İkincisi ise turizm arzını talebe uygun bir seviyede bulundurmadır. İklim şartları ve doğal yapının bölgelere göre farklılığı, sosyal turizmin geliştirilmesi açısından uygun bulunmaktadır. Ancak sosyal turizmin ekonomiye istenen katkıyı sağlayabilmesi için bazı teşvik edici önlemler alınmalıdır.⁶

1.3.3. Dağ ve Kış Turizmi

Sanayileşme ve hızlı gelişmenin bir sonucu olarak, kişiler sıkıcı ve sağlıksız bir ortamdan kurtulmak için yazın deniz kıyılarına, kışın ise; karlı, dağlık ve ormanlık bölgelere gitmektedirler. Böylece dağ ve kış

⁵ Nazmi Kozak, **Genel Turizm İlkeler-Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001, s.42.

⁶ Savaş Ürger, a.g.e. s. 57

turizmi doğmuş ve gelişmiştir. Dünyada dağ ve kış turizmine öncülük eden çalışmaları, özellikle Orta ve Kuzey Avrupa ülkeleri yapmış, bunları Amerika, Kanada ve Japonya gibi ülkeler izlemiştir.⁷

1.3.4. Gençlik Turizmi

Gençlik turizmi, genel turizm olayı içerisinde kendine has özellikleri olan bir turizm türüdür. Bu tür turizmin özellikleri ve ilgili birimlerini dört grupta toplamak mümkündür: i) Seyahat eden gençler ii) Eğitim ve kültürel içerikli programlar iii) Öğrenci ve gençlere yönelik turizm faaliyetleri iv) Öğrenci ve gençlerle ilgili turizm kuruluşları. Gençlik turizmi, genel turizmin aksine, pahalı ve gelişmiş bir üst yapı gerektirmektedir. Gençler kendileri için özel, indirimli, basit, sade ve başka gençlerle buluşabilecekleri konaklama tesisleri istemektedirler. Ayrıca, gençler psikolojik yapıları nedeniyle harekete, maceraya ve değişime daha açıktırlar ve turistik hareketlere katılma düzeyleri diğer yaşlardan daha yüksektir.

1.3.5. Üçüncü Yaş Turizmi

Gelişmiş ülkelerde, sağlık koşullarının iyileşmesi ile birlikte insan ömrü uzamış, bunun sonucunda 65 ve daha yukarı yaştakilerin toplumdaki oranları yükselmiştir. Yine sağlık hizmetlerindeki gelişmeler nedeniyle, bu yaş kesiminde çeşitli hastalıkların oranı azalmış, daha etkin, dinamik canlı bir yaşlı nüfus oluşmuştur. Bu insanların emekli olmaları nedeniyle ellerinde bol özgür zamanları bulunduğu ve emeklilere tanınan haklar sonucunda yeterli gelirleri olduğundan, turizm sektörü için gittikçe artan bir müşteri potansiyeli oluşmaktadır. Özellikle

⁷ Terlan Növresli, Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s.23

mevsim dışı turizm olanakları, ucuzluğu nedeniyle bu kesim için çekici olmaktadır. Böylece, yaşlıların yaşam biçimi ve gereksinimlerine yanıt veren değişik bir turizm türü ortaya çıkmaktadır. Bu turistler, çalışma döneminde elde edemedikleri doyumları sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle, üçüncü yaş turizmi, bir edilgen dinlenme yaşamından çok; etkin, insanı geliştirici, yaşamı renklendirici bir etkinlik olma eğilimi taşımaktadır.⁸

1.3.6. Yat Turizmi

Dünya turizminde son yıllarda yat turizmi hızlı bir gelişme göstermektedir. Yat turizminin hızlı gelişiminde denize ve doğaya aşırı sevginin yanında tatil-spor ikilisini birlikte yapmak da önemli paya sahiptir.

1.3.7. Dini Turizm

Müslüman, Hristiyan ve Musevi dünyasının kutsal yerlerine yapılan ziyaretleri kapsamaktadır. Türkiye'de Efes yakınındaki Meryem Ana başta olmak üzere, bir çok yer, özellikle "Saint Paul'un adımları" adı verilen bir tur, dindar Hristiyanlar tarafından ilgi görmektedir. Ayrıca MS. 325 ve 787'de yapılan 1. ve 7. "Konsil" toplantıları nedeniyle, Hristiyan cemaat arasında kutsal merkez olarak kabul edilen İznik (bu özelliği 1962 yılında Vatikan'da yapılan 19. konsil'de onanmıştır.) Hz. İsa'nın 2000. doğum yıldönümü kutlamaları çerçevesinde ve Semavi dinler ve inanç turizmi" adı altında, 1995 yılında diğer kutsal sayılan

⁸ Metin Kozak, Turizm Ekonomisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013 s.97

yerlerle birlikte Turizm Bakanlığı tarafından etkinlikler programına alınmıştır. Diğer taraftan, Müslümanların da Hacca ve Umre'ye gitmesi Suudiler için inanç turizmi olarak değerlendirilmektedir.

1.3.8. Bavul Turizmi

1990'lı yıllarda Doğu bloğu ülkelerinin dağılmasıyla birlikte gündeme gelen bavul turizmi, kendi ülkelerindeki gümrük duvarlarını aşabilmek ve malı ilk elden alabilmek için ziyaretçilerin gittikleri ülkeden yüklüce miktarda ticari mal alarak, bavullar ile gümrükten geçirmeleri yolu ile yapılan turizm şeklidir. Bavul turizmi ülkenin ödemeler bilançosunu düzeltten önemli gelir kaynaklarından biridir. Bunun nedeni hem gelen insanların ülkede turizm harcamasında bulunması hem de görünmez ihracat dediğimiz malları alıp kendi ülkelerine götürmeleridir.⁹

1.4. Turizmin Gelişimi

İnsanları seyahat etmeye yöneltten koşulların oluşması, seyahat etmenin, ekme, su, hava gibi zorunlu ihtiyaçlar sınıfına girmesine neden olmuştur. Zorunlu ihtiyaç haline gelen seyahat etme arzusunun tatmini sorunu ise bir taraftan işverenleri diğer taraftan hükümetleri ihtiyacın tatmini ile ilgili önlemleri almaya ve bunları günlük hayata geçirmeye yöneltmiştir. Turizmin ortaya çıkmasına, sonra da gelişmesine neden olan faktörler; boş zamanların artması, teknolojiye, özellikle ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, eğitim ve kültür düzeyinin

⁹ Turizm Ekonomisi, http://www.yasarsari.com/wp-content/uploads/2016/02/turizm_ekonomisi_kitap.pdf (19.03.2017)

yükselmesi, reklam ve tanıtım hizmetlerinin gelişmesi, şehirleşmenin ortaya çıkardığı sorunlar, nüfus artışı ile toplumsal hareketliliğin artışı, refah seviyesinin yükselmesi, siyasal yapıdaki değişiklikler ve diğer bazı etkilerdir. Bunların başlıcaları aşağıda ele alınmıştır:

a) Boş Zamanların Artması

Esas olarak turizm boş zamanların değerlendirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Boş zaman ise çalışmadan arta kalan zaman anlamına gelir. Bu ise günlük mesai dışı saatler, hafta sonu tatilleri, yıllık ücretli izinler ve emeklilik süresini ifade etmektedir. Çağımız turizminde günlük çalışma saatinin sekiz saate indirilmesi, hafta sonu tatillerinin iki güne çıkartılması, emeklilik yaşının aşağı çekilmesi, sağlık uygulamaları ile yaşam süresinin uzatılması gibi nedenler hep boş zamanın artmasına neden olmuştur. Bunlara ilaveten ulusların dinsel ve ulusal bayramları ile ilgili tatilleri de boş zamanı ifade eder ve bu hafta sonu tatilleri ile birlikte çevre turizmi dediğimiz gününbirlik turizm hareketlerinin önem kazanmasına neden olur. Nüfus artışı, teknolojiye meydana gelen yenilikler ve verimliliğin artması, mal ve hizmetlerin üretilmesi için gerekli süreyi oldukça azaltmıştır. Nitekim A.B.D.'de 1860'lı yıllarda yetmiş saat olan ortalama haftalık çalışma süresi 1970'lerde yarı yarıya kısalmış, bir çok ülkede aynı yönde gelişmeler gözlenmiştir. Kazanılan boş zamanın, gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlarda seyahate katılmada olumlu etkisinin olduğu açıktır. 20 yüzyılda boş zamanı ve tatili sosyal bir hak olarak kabul eden ülkeler, yıllık ücretli izin hakkını yürürlüğe koyarak, turizm hareketlerinin olumlu gelişmesini hızlandırmışlardır. 2000'li yıllara doğru yaklaşırken, çalışma saatlerinin

30 saate ineceği konusundaki düşüncelerin gerçekleşmesi durumunda; bazı kesimlerde haftada daha az saat çalışılmasının hizmetler kesimine olan talebi arttıracığı GSMH'da daha hızlı bir büyüme sağlayabileceği düşünülmektedir.¹⁰

b) Ulaşım Teknolojisinde Gelişmeler

Turizm olayında, insanların devamlı oturdukları yerlerden çıkıp, başka yerlere seyahat etmeleri ve yine aynı yere dönmeleri söz konusu olduğundan, ulaştırma araçları ve yollar olmadan turizmin gelişme gösteremeyeceğini söyleyebiliriz. Ulaşım teknolojisinden söz ederken; kara, deniz, demir ve hava yolu güzergahlarının gelişmesi, bireysel ulaşım araçlarının, demiryolu araçlarının, otobüslerin, gemilerin her geçen gün hem hız hem güvenlik ve rahatlık, hem de kapasite olarak gelişmesi anlaşılmaktadır. Özellikle kitle ulaşım araçlarının gelişmesi ile ulaşım maliyetlerinin düşmesi, zaman ve mali güçleri sınırlı daha büyük kitlelerin turizme ilgi duymalarına yol açmıştır. Hızlı, rahat, konforlu, güvenli ve kapasitesi yüksek ulaşım araçlarının kullanılmaya başlanması turizmin daha büyük bir hızla yaygınlaşmasına olanak vermiştir. Çünkü söz konusu ettiğimiz imkanların yaratılması, bir taraftan maliyetlerin düşmesine, diğer taraftan gidilen yerde daha çok kalma imkanlarının yaratılmasına yol açmaktadır. Ayrıca ulaşım araçlarının ve dolayısıyla turizmin gelişmesi, yolculukların zorunluluktan, sıkıcılıktan kurtarılıp, zevk için yapılan bir kitle hareketi haline getirilmesine olanak sağlamıştı.¹¹

¹⁰ Turizm Ekonomisi, http://www.yasarsari.com/wp-content/uploads/2016/02/turizm_ekonomisi_kitap.pdf (24.03.2017)

¹¹ Metin Kozak, a.g.e. s 58-59

c) İletişim Teknolojisinde Gelişmeler

İletişim teknolojisini oluşturan elemanlar kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişim araçları gazete, radyo, televizyon, sinema vb. araçlardır. Sözü ettiğimiz bu araçların teknolojik gelişmeleri turizmi etkileyerek onun da gelişmesinde lokomotif rol oynamaktadır. İletişim araçları, insanların içinde yaşadıkları dünya ve toplum hakkında en kısa sürelerde en çok bilgiyi toplamalarına ve herhangi bir konuda karar vermelerinde en etkin rolü oynarlar. İnsanlar bir malın beğenilmesi ve satın alınmasına karar verebilecekleri gibi, turizm olayına katılarak seyahat etmeye ve gidilecek yerlerin seçimine, gidilecek yerde kalış süresine de karar verebilmektedir. Bu, iletişim araçları sayesinde elde ettikleri bilgiler sayesinde mümkün olabilmektedir. Kitle iletişim araçlarının gelişmesi, turizm alanında sürekli ve güvenilir iletişim yapılmasını sağlamıştır. Bu iletişimin özelliklerini aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

- Uzak mesafeler ile iletişim kolaylaşmış, uluslararası iletişim hız kazanmıştır.
- Gazete, radyo, televizyon vb. iletişim araçları ile çalışma bürolarına, evlerin içine kadar girilebilmiş, etkileme alanları genişletilmiştir.
- Etki alanlarının genişletilmesi sayesinde, kişilerde tatil çıkma isteği yaratılmış, böylece turizm sürekli teşvik edilmiştir. Kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve çok geniş kitlelere hitap edilebilmesi ile, doğal güzellikler, tarihi eserler, sunulan turistik hizmetler, turistik kuruluşlar hakkında geniş bilgiler verilir olmuş, buralara nasıl gidileceği konusunda detaylı bilgiler sağlanmaya başlanmıştır. Reklam amacına dönük olarak

yapılan bu çalışmalar sayesinde, insanların turizme katılma isteği artırılmış olmaktadır.¹²

d) Eğitim ve Kültür Gelişmesi

Kişilerin ve toplumların eğitim düzeylerinin yükselmesi genel kültür düzeylerini de yükseltir. Eğitim durumu arttıkça seyahat yoğunluğunun da artmaktadır. Kişilerin eğitim düzeyi; gelir ve meslekle yakından ilgilidir. Eğitim, dolayısıyla kültür düzeyi yükseldikçe, insanların içinde yaşadıkları dünya konusundaki bilgileri de yükselmektedir. Bilgi ve görgülerin artması için seyahat etme isteği artmaktadır. Toplumların ve insanların eğitim düzeyinin ve buna bağlı olarak kültür düzeylerinin artması ile seyahat yoğunluğu arasında doğru orantı vardır. Almanya'da yapılan bir araştırmada ilk öğretim görmüş olanların % 22'sinin, orta öğrenim görmüş olanların % 52'sinin, yüksek öğrenim görmüş olanların ise % 62'sinin seyahate çıktıkları görülmüştür.

13

e) Refah Düzeyinin Yükselmesi

19. yüzyılda sanayinin gelişmesi, genellikle çalışan kitlelerin ve kolonilerin sömürülmesi ile mümkün olmuştur. Sanayi sermayesi alanındaki birikim yeni yatırımların yaratılmasına yol açmış, bu da istihdam alanlarının genişlemelerine neden olmuştur. Her geçen gün sanayi kesiminde çalışanların sayıları artmış ve zamanla çalışma koşulları son derece elverişsiz ve ağır bir çalışanlar sınıfı ortaya çıkarmıştır. Önceleri sağlık nedenlerine dayalı olarak ortaya çıkan

¹² Mehmet Durakan, Dünya Turizmi, Dünya Turizminin İçinde Türk Turizminin Yeri ve Önemi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 72

¹³ Turizmin tarihsel gelişimi, tr.scribd.com/doc/10015155/Turizmin-tarihsel-gelismisi (02.04.2017)

başkaldırı, sonraları çalışma koşullarının iyileştirilmesi, ücretlerin artması, ücretli tatil hakkının verilmesi, sosyal güvenlik haklarının düzenlenmesi vb. şekillerde devam etmiştir. Bütün bu gelişmeler bir taraftan ekonomik yapının düzelmesine, diğer yandan sosyal yapının değişmesine neden olmuştur. Bu alandaki en önemli gelişme, işçi ve işveren ilişkilerindeki problemlerin belli kalıplara sokularak yasal yönden düzenlenmesidir. Turizmin gelişmesinde en etkili rolü oynayan bu haklardan ilki, ücretlerin arttırılması; diğeri sosyal güvenlik haklarının kazanılmasıdır. Çünkü toplumun önemli bir bölümünü oluşturan ücretli çalışanlar, ücretleri arttıkça refah düzeyleri yükselmiş, refah seviyesi yükselen kişilerin satın alma güçleri de yükseleceğinden turizm olayına katılma şansları artmıştır. Bireylerin gelirindeki devamlı yükselme, özellikle içinde yaşadığımız yıllarda toplam gelirin daha adaletli biçimde dağılımına neden olmuş ve daha geniş kitlelerin seyahat etmelerine olanak vermiştir⁵¹. Turizm, teknolojik gelişmeler ile ne kadar ucuzlarsa ucuzlasın, temelde insanların harcamada bulunmasını gerektiren bir etkinliktir. Zorunlu ihtiyaçların karşılanmasından sonra kalan para, boş zamanların değerlendirilmesinde harcanacaktır. Böylece turizm, refah düzeyi yükselmiş ülkelerde daha yaygın bir katılım sağlamıştır. Özet olarak milli gelirin yüksek olduğu ve nispeten adaletli olarak paylaşıldığı ülkelerde, toplumsal refah düzeyi de yüksek olacak ve dolayısıyla para harcamayı gerektiren turizm faaliyetlerine katılımı her geçen gün artacaktır. ¹⁴

f) Toplumsal Hareketliliğin Artması

¹⁴ Turizmin Tarihsel Gelişimi, www.belgeci.com/turizmintarihsel-gelisimi.html (02.04.2017)

Sanayileşme, nüfus hızındaki artış, kentleşme, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişme insanların yer değiştirmelerine neden olan faktörlerdir. Özellikle nüfus oranlarındaki artışlar ile ulaşım araçlarındaki gelişme insanları daha çok seyahat etmeye, daha doğrusu buldukları yerden gerek geçici, gerekse sürekli olarak başka yerlere gitmeye teşvik etmektedir. Modern toplumun en önemli özelliği, insanların devamlı olarak aynı yerde oturmamaları, sürekli olarak oturdukları yeri değiştirmeleridir. Turizmin en önemli özelliği, hareket etme olduğundan; hareket ederek modern toplumun sürekli yer değiştirme özelliğinin, turistik hareketliliği canlandırıcı bir etki yarattığını söylenebilir. Toplumların hareketliliğini artırıcı diğer etkenler arasında aile bağlarının giderek zayıflamasını ve çevre kirliliğinin artmasını sayabiliriz. Bütün bu etkenler, turizm hareketlerinin gelişip, güçlenmesine neden olan faktörlerdir.¹⁵

¹⁵ Turizmin Tarihsel Gelişimi, www.goktepe.net/turizmin-tarihsel-gelisimi-2.html (15.04.2017)

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE YERİ VE ÖNEMİ

2.1. Azerbaycan Ekonomisi

Eski Sovyet sistemine özgü merkezi planlama sistemi, tek devlet mülkiyetinin egemenliği, cumhuriyetler arası düşünülmemiş ve daha fazla politik maksatlar izleyen ekonomik ilişkileri başka cumhuriyetler gibi Azerbaycan ekonomisinde de uzun vadeli iyileşmeyecek yaralar bırakmıştır. Özellikle Azerbaycan'a karşı “ustalıkla yapılmış olan” sanayi alanlarının merkeze bağlı olma ilkelerine dayanmaları, Azerbaycanın bağımsızlığını kazanmasından sonra sanayi sektöründe çöküş yaşanmasına yol açmıştır.¹⁶

2.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Azerbaycan'da tarım sektörü SSCB'de mevcut olan genel yapıya benzer şekilde kurulmuştur. Tarım “kolhoz” ve “sovkhoz” adı verilen işletmeler vasıtasıyla yapılmaktadır ve toprak mülkiyetinin tamamı devlete aittir. Azerbaycan'da bugün tarım sektörünün alt ve kurumsal yapısı tanzim edilmektedir. Buna rağmen hangi mülkiyet şeklinin yaratılmak istenildiği hala açıklığa kavuşmamıştır. Ayrıca toprak sahipliği ve bu topraklarda üretilen mahsullerin mülkiyeti problem haline getirilmiştir. Bu sorunu halletmek için çıkartılmak istenilen “Toprak Islahatı Hakkında Mecelle” ile devletin mülkiyetinde bulunan topraklar devlet, belediye, özel mülkiyet olmak üzere 3 kısma ayrılmakta ve ülke topraklarının % 40'ının, ekili alanların ise % 85'inin özel mülkiyete

¹⁶ Vusal Musayev, Azerbaycan Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Açılması, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s. 45

tahsis edileceği ileri sürülmektedir.¹⁷

Azerbaycan, iklim ve toprak yapısı bakımından tarıma son derece elverişli bir ülkedir. Bir sezonda 2 hatta 3 ürün almak mümkündür. Damızlık, tohumluk, fidan, fide, gübre, ilaç gibi girdilerin kullanılmaması, makina-ekipman yetersizliği kredi gibi temel sorunlar ile pazara ulaşmada yaşanan sıkıntıların aşılması halinde tarım kesiminde patlama yapabilecek durumdadır. Azerbaycan nüfusunun % 49'u köylerde yaşamaktadır. Toplam 4.243 köy bulunmaktadır. 86.600 km² araziye sahip olan Azerbaycan'da ekilebilir alanlar %18'dir. Tarım sektöründe iyileştirme ve reform çalışmalarında önemli mesafe alınmıştır. Sovhoz ve Kolhozlara ait makine-ekipmanların, binaların özelleştirilmesi artık tamamlanmış durumdadır. Özelleştirilmiş emlakın değeri, özel mülkiyete verilmesi planlanan devlet emlakının %99.5'ini oluşturmaktadır. 2008 yılında, 2.498.3 bin ton tahıl, 1.077 bin ton patates, 1.228.3 bin ton sebze, 711.5 bin ton meyve, 115.2 bin ton üzüm ve 323 ton çay üretimi gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında pamuk üretiminde azalma olduğu görülmektedir. 1996'da 274.400 ton pamuk üretilmişken bu rakam 1997'de 124.000 ton, 1998'de 112.900 ton, 1999'da 96.800 ton, 2000'de de 91.500 ton, 2001'de 83.7 bin ton, 2002'de 80.2 bin ton, 2003 yılında 99.5 bin ton, 2004 yılında 135.7 bin ton, 2005 yılında 196.4 bin ton, 2006 yılında 130.1 bin ton ve 2007 yılında 100 bin ton 2008 yılında ise 55.4 bin ton olmuştur. Tütün üretimi 2003 yılında 4.7 bin ton iken, 2004 yılında 6.5 bin tona, 2005 yılında 7.1 bin tona yükselmiş, 2006 yılında ise 4.85 bin tona ve 2007 yılında 2.9 bin ton ve 2008 yılında ise 2.5 bin tona gerilemiştir. Üzüm üretiminde artış görülmektedir. Üzüm üretimi 2008 yılında, bir önceki yıla göre

¹⁷ Azerbaycan'ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Arayışları, <https://www.avekon.org/papers/681.pdf>

%11 artarak 115.2 bin tona yükselmiştir. Hayvancılık alanındaki gelişmelerin ise, tarıma göre daha dinamik olduğu görülmektedir. 2007 yılı sonu itibariyle ülkede; 2.549.500 baş büyükbaş hayvan (bir önceki yıla göre artış %1.5) ve 8.203.400 baş küçükbaş hayvan (bir önceki yıla göre artış %1.2) bulunmaktadır. Geçen yıl et, süt, yumurta üretiminde de artışlar olmuştur. Canlı olarak 302.800 ton et (artış %2.9), 1.381.600 ton süt (artış %3.0), 1.008.700 milyon adet yumurta (artış %15.8), 14.800 ton yün (artış %3.8) üretilmiştir. Yapılan düzenlemeler ve özelleştirme neticesinde; et, süt, ekmek, pamuk, meyve, sebze, şarap, tütün, çay üretimi yapan ve teknik, kimyevi, satış vs. hizmeti gösteren devlet müesseselerinin tamamı özelleştirilmiş veya anonim şirket statüsüne kavuşturulmuştur. Pamuk üretimindeki düşüş devam etmektedir¹⁹¹. Önemli ölçüde pamuk üretilmesine rağmen, pamuk işleme tesisleri az sayıdadır. Aynı sorun tütün ve çay için de geçerlidir. Azerbaycan tarım ve hayvancılık sektöründe önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen, SSCB döneminden kaynaklanan yapısal nedenlerle kendi kendine yetemez duruma gelmiştir. Planlı üretim lağvedilmiş, fiyatlar serbestleştirilmiş, ithalat ve ihracat libere edilmiş, tarım ürünlerinin üretimi için gerekli malzemelerin ithalatında gümrük rüsumu kaldırılmıştır. Tarım ürünleri üreticileri bütün vergilerden (toprak vergisi hariç) ve önceki vergi borçlarından beş yıl müddetince muaf tutulmuşlardır. Ancak; ilmi araştırma ve öğretim müesseseleri bunlardan, veterinerlik hizmet merkezleri, tohumculuk ve damızlık işletmeleri ile balık yetiştirme merkezleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmuştur. Azerbaycan Tarım Bakanlığı verilerine göre; ülke topraklarının 1.2 milyon hektarı değişik derecelerde tuzlaşmıştır. 1.3 milyon hektarı ise muhtelif derecelerde erozyona maruz kalmaktadır. 50.000 hektardan fazla alanda kirlenme nedeniyle ekim yapılamamaktadır. Özellikle Kür-

Aras nehirleri arasında bulunan özelleştirilmiş toprakların tuzlaşması ve su altında kalması büyük rahatsızlık yaratmaktadır. Azerbaycan'ın su rezervleri 31.2 milyar m³ civarındadır. Umumi gücü 21,5 milyon m³ olan 153 baraj, 8.000 artezyen kuyusu bulunmaktadır. Su kanallarının uzunluğu 73.300 km teşkil etmektedir.¹⁸

2.1.2. Sanayi

Azerbaycan'ın son derece zengin petrol kaynaklarına sahip olması neticesinde sanayinin temelini kimya, petro-kimya, makine imalat sektörü oluşturmuştur. SSCB Cumhuriyetlerin birbirine bağımlılığını artıran, bir anlamda zorunlu kılan bir ekonomik ve siyasi yapı arzemesi sonucu, bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, ekonominin her alanında olduğu gibi sanayi sektöründe de çok güç günler yaşamıştır. Çok eski teknoloji ile üretim yapılması, hammadde ve yedek parça yokluğu gibi nedenler ülke ihtiyaçlarının çok üstünde kapasiteye sahip bu fabrikaların ya kapasitesinin çok altında üretim yapmasına ya da kapanmasına neden olmuştur. Diğer alanlarda olduğu gibi sanayi üretiminde de, 1995 yılına kadar çok büyük düşüşler yaşanmış ancak, alınan tedbirler neticesinde 1996 yılı ikinci yarısından itibaren olumlu gelişmeler görülmeye başlamıştır.¹⁹ Cumhurbaşkanı'nın 30/4/2001 tarihli Kararı ile, Özelleştirme, Ekonomi ve Ticaret Bakanlıkları, Devlet Antihisar ve Sahipkarlığa Yardım Komitesi ile Yabancı Sermaye Ajansı birleştirilerek Ekonomi Kalkınma Bakanlığı oluşturulmuştur. Bakanlık, sosyal ekonomik gelişme ve uluslararası işbirliği, makroekonomi, ticaret, sermaye, özel sektörün gelişimi, özelleştirme, tekelleşmenin önlenmesi

¹⁸ http://izto.org.tr/demo_betanix/uploads/cms/yonetim.ieu.edu.tr/5606_1470815417.pdf
(21.04.2017)

¹⁹ Altay İsmayılov, Az gelişmiş ülkelerin iktisadi kalkınma sorunu: bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisi örneği, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 18-19

ve rekabetin geliştirilmesi amacıyla, devlet siyasetinin hazırlanıp hayata geçirilmesi için merkezi organ olarak değerlendirilmiştir. Sanayileşmede esas hedef, petrol ve petrol ürünlerine olan bağımlılığı azaltarak, ekonominin diğer alanlarında gelişmeyi sağlamaktır. Bunun için KOBİ'lerin gelişmesini sağlamak, tarımsal sanayiye yenileştirmek, iyi eğitimle insanların bilgi ve becerilerini artırmak, nakliyenin, iletişimin güçlendirilmesi hedef olarak görülmektedir. 2008 yılında ülkenin sanayi sektörü hızla gelişerek 35.0 milyar dolar değerinde mal ve hizmet üretilmiştir. 2007 yılı üretimi ile kıyaslandığında %40 daha fazla üretim ve hizmet sağlanmıştır. Üretimin hacminde mal üretiminin payı %93.8 hizmetlerin payı ise %6.2'dir. Ekonomik faaliyet çeşitleri sınıflandırılmasına uygun olarak, sanayi üretiminin %76.6 oluşturan maden sanayinde üretim %29, %21.8'ünü oluşturan imalat sanayinde %18.7, %4.7'ini oluşturan elektrik enerjisi olmuştur. 2008 yılında sanayi ürünlerinin üretiminde özel sektörün payı artarak %81.2 olmuştur. Azerbaycan ekonomisinin en önemli ayağı petrol sektörüdür. 2007 yılında petrol üretimi 41.6 milyon ton, gaz üretimi ise 11 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılında gıda sanayisinde üretimin hacmi artarak %10.1 olmuştur, 2008 yılında ise % 30.6 oranında artış göstermiştir. Son dönemlerde ülkede yeni et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, şekerleme ürünleri, konserve ürünleri vb. gıda ürünleri konusunda modern tesisler kurulmaktadır. 2007 yılında Azerbaycan ihracatının %80.6'ını 2008'de ise % 97.1'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır.²⁰

²⁰ Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi,
http://www.economy.gov.tr/portal/faces/blog/newsDetail;jsessionid=Ox7HdLCzn_7GDVO-LXwJorfWNgm-RmnUG8qTyDFoSnSU4GneLmKE!-588833465?news_id=EK-170157&_afLoop=4671651950385895&_afWindowMode0&_afWindowId=null

2.1.3. Ticaret

2008 yılında tüketim malları pazarında halka 17.836.2 milyon dolarlık çeşitli tüketim malları ve hizmet satılmıştır. 2008 yılında perakende ticaret şebekelerinden halka satılan tüketim mallarının reel hacmi %43.3 artarak 13.595 milyon dolarlık teşkil etmiştir. Tüketim mallarının %15.3'ü tüzel kişilerin ve %43.5'i gerçek kişilerin ticaret şebekelerinde, %40.5'i erzak, eşya, karışık mallar, tarım ve hayvancılık mahsulleri pazarında satılmıştır. En çok ihracat yapılan ülkeler arasında Türkiye, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Ukrayna, Kazakistan, Almanya, Letonya, İsviçre, ABD, Polonya, Estonya bulunmakta, buna karşılık en çok ithalat yapılan ülkeler arasında ise Türkiye, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Rusya Federasyonu, Almanya, Ukrayna, Gürcistan, Letonya, Fransa, İtalya, Avusturya, ABD, Estonya, Çin, Belçika, Avustralya, İngiltere, Kazakistan, Türkmenistan, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, İsrail, Hindistan, Güney Kore yer almaktadır. Ticarete konu olan başlıca mallar ise; Petrol ve petrol ürünleri, pamuk, pamuk ipliği, polietilen, ham alüminyum, klima cihazları, elektrik motorları, meyve konserveleri, tütün, şarap, deri olarak sıralanabilir.²¹

2.2. Azerbaycanın Turizm faaliyetleri

Azerbaycan'da turizm faaliyetleri tarihsel süreç içinde çok fazla değişime uğramıştır. Özellikle Ermenistan'ın Karabağ işgali ve bağımsızlığının ilk yıllarında ekonomik dar boğazlıklar ve yaşanan sosyoekonomik sorunlar nedeniyle turizm etkinliklerinde ve gelen turist sayılarında bir takım dalgalanmalar görülmüştür. Bunda tabii ki daha çok ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu rol oynamıştır. Böylece, ülkede

²¹ Azerbaycan Ekonomisi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_ekonomisi

bu dönemlerdeki gelen turist sayısındaki değişim, turizm sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir.²²

Ancak son yıllarda turizm sektöründe bir hareketlilik yaşanmaktadır. Azerbaycan'da rekreasyona dayalı iç turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ayrıca Azerbaycan'ın yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahip olup, yeni yatırımların yapılmasını beklemektedir. Özellikle, Azerbaycan'ın gerek doğal gerekse sosyo-ekonomik özellikleri kendine özgü nitelikler taşır. Ancak, ülke sınırları içinde bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki, bir yandan 4500 m'ye varan yüksek dağlık alan, diğer taraftan deniz seviyesinin altında kalan sahalar vardır. Bu durum ekosistem ve turizm açısından değişim ve gelişimlere yol açmaktadır. Buna göre ılıman, karasal, subtropikal ve Alp ekosistemleri bir arada yer almaktadır.²³

Her ne kadar sosyo-ekonomik faaliyetler toplumların kültür özellikleriyle doğrudan ilişkili de olsa ekosistemin değişmesi turizm faaliyetlerin de değişmesine neden olur. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarına dayalı rekreasyonel potansiyeli paralelinde birçok tedavi ve dinlenme amaçlı yerel merkezler vardır. Ülkedeki Kafkas Dağları, Kura-Aras ovaları, Lenkeren ve Nahçıvan bölgeleri tedavi ve dinlenme turizmi açısından zenginlik taşımaktadır. Örneğin, Şuşa şifalı suları ile bir balneoloji, sağlık verici dağ iklimi ile bir dinlenme merkezi haline gelmiştir. Ayrıca Hazar Denizi'nin Nabran ve Apşeron kıyılarındaki kaplıcaların çevreleri turist kampları, gençlik kampları ve pansiyonlarla donatılmıştır. Gelen yabancı turist açısından sonuçlara

²² Terlan Növresli, Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s. 61

²³ Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, file:///C:/Users/far%C4%B1d/Downloads/347-681-1-SM%20(4).pdf

değinecek olursak kayda değer sayıda turist gelmemektedir. Bunda tatil turizmine imkan sağlayacak tesislerin az sayıda bulunmasının yanında hizmet kalitesinin düşüklüğü de etkili olmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'da yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğadan, denizden ve güneşten istifade edebileceği modern tesisler çok azdır. Ancak son yıllarda yapılan modern kamp ve tesisler sayesinde, turist sayısında artışlar görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda ülkeye 1996 yılında 200 bin dolayında gelen turist sayısı, 1998 yılında 500 bine yaklaşmış, 2003 yılından itibaren ise ülkeye gelen turist sayısı bir milyonu aşmıştır. Önümüzdeki yıllarda hedeflenen turist sayısının iki milyondan daha çok olacağı tahmin edilmektedir.²⁴

2.3. Azerbaycanın Turizm Potansiyeli Açısından Zengin Olan Bölgeleri

Azerbaycan topraklarının birçok bölge ve yöresi turizm potansiyeli açısından çok önemli nitelikler taşımaktadır. Özellikle Apşeron Yarımadası'nın kuzey kısmı ve Hazar Denizi kıyılarında, ayrıca Guba-Haçmaz, Lenkeran Ovası, Merkez ve Batı Bölgesi turizm potansiyeli açısından daha yüksek potansiyele sahiptir. Bunların başlıca özelliklerine aşağıda değinilmiştir. Apşeron Yarımadası: Doğal koşulları, dinlenmeye uygun iklimi, ılık ve berrak denizi, ince kumlu plajları, tedavi amaçlı kullanılan çamuru ve şifalı suları, ulaşım ve altyapı bakımından gelişmişliği göz önüne alınırsa, ülkede rekreasyonel dinlenme komplekslerinin yaratılabileceği en önemli bölgelerden biridir. Zaten Azerbaycan'daki tedavi nitelikli sanatoryumların çoğu buradadır. Şöyle ki, kalpdamar, sinir sistemi, mide-bağırsak hastalıkları üzerine, birçok büyük dinlenme merkezi bulunmaktadır. Öte yandan bu

²⁴ Metanet Azizova, Azerbaycan turizminin değerlendirilmesi ve turizm eğitimine yönelik öneriler, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.44-46

yarımada, Azerbaycan'ın çocuk-geçlik parklarının en yoğun olduğu bir kampçılık merkezidir. Son yıllarda buradaki sağlık yurtlarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılması konusunda girişimler başlatılmıştır. Apşeron Yarımadası'nın termal turizminde; Surahanı, Şıh, Bilgeh, Buzovna, Pirşaha ve Merdekan'da hidrojen sülfürlü su kaynakları büyük önem taşımaktadır.²⁵

Guba-Haçmaz: Azerbaycan'ın Kuzeydoğu kesiminde bulunan GubaHaçmaz, büyük gelişme perspektifi olan rekreasyon-turizm bölgelerinden biridir. Bu bölgenin elverişli ulaşım mevki, manzara güzellikleri ve dağlık alanları, Hazar Denizi'nin Yalama-Nabran, Gilezi-Zarat kıyılarındaki balneoloji merkezleri, Çenlibeli, Kaçreş, Kalealtı, Haltan, Afruca (şelale) vb., mineral su kaynakları, rekreasyonel önemi arttıran özelliklerdir.

Bilhassa 1970'li yıllardan beri Deveçi ilçesindeki 350 kişilik Kalealtı mineral suyu Batı Ukrayna'daki Naftusiya suyuyla aynı tedavi edici özelliğe sahiptir. Ayrıca Hazar Denizi'ne ve demiryolu hattına yakınlığı, deniz seviyesinden 500 m yükseklikte oluşu, son derece güzel ve yeşil peyzajı, sebzeçilik, bağcılık ve hayvancılığın geliştiği ilçelerle iç-içe olması, temiz ve sağlık verici havası, Kalealtı'nın kısa sürede bir sağlık ve dinlenme merkezi olarak tanınmasına yol açmıştır. Yaz aylarında hafta sonları, yalnızca Bakü, Sumgayıt çevresinden gelenlerin sayısı 2000'i aşmaktadır. Eski sovyetler birliği ülkeleri tarafından da sık sık ziyaret edilen ve çok iyi tanınan Nabran istirahat kampı, Hazer denizi ile iç içe bulunması bu kampa farklı güzellik katıyor. Bütün bir yıl gelen

²⁵ Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, file:///C:/Users/far%C4%B1d/Downloads/347-681-1-SM%20(4).pdf (12.05.2017)

ziyaretçi sayısı ise 100.000 civarındadır.²⁶

Lenkeran Ovası: Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran Ovası da gelecek için değer taşıyan rekreasyonel kullanım alanlarından biridir. Ovanın güneyi; subtropikal iklimi, kumlu plajları ve güzel manzaralı siteleri, gelişmiş altyapısı, bütün yıl sebzemeyve yetiştiren tarım sektörü, bol işgücü, mineral su kaynakları, rekreasyon-turizm komplekslerinin oluşturulmasına olanak verir. Lenkeran ilçesinde Meşesu ve İbadı mineral su kaynağı vardır. Birleşiminde azot ve metan olan bu sulardan banyo alınarak, eklem, kadın hastalıkları, deri, kalpdamar hastalıkları tedavi edilmektedir . Meşesu kaynağında 150 yataklı bir tesis bulunmaktadır.

Merkez ve Batı Bölgesi: Azerbaycan'ın doğu yarısına göre, merkezi ve batı bölgelerinde rekreasyon-turizm sektörü az gelişmiştir. Bu geniş arazilerde mevsimlik faaliyet gösteren bazı tedavi-dinlenme tesisleri yer alır. Küçük Kafkas Dağları eteklerinde yer alan Naftalan kentinde dünyada tek olan tedavi amaçlı çamur petrolü vardır. Ayrıca bu kentte 1500 yataklı ve tüm yıl hizmet veren sağlık ocağı bulunmaktadır. Naftalan tedavi petrolü, Strabon'dan alınan bilgilere göre çok eski dönemlerde bile yara tedavisinde kullanılıyordu. Bu nedenle bahsedilen dönemlerde Anadolu'dan, Kafkasya Bölgesi'nden, İran'dan ve Hindistan'dan tedavi için gelen pek çok kişi dönüşlerinde bu petrolü çamur halinde yanlarında götürüyorlardı. 19'cu yüzyılın ikinci yarısında Naftalan batı ülkelerinin dikkatini çekti ve 1887 yılında bir Alman mühendisin petrol sondaj kuyusundan aldığı numunedan Almanya'da merhem üretilmişti. Bugün çeşitli hastalıkların (bel, omirilik, eklem, kas, sinir sistemi, damar, karaciğer ve jinekolojik hastalıklar) doktor

²⁶ Azerbaycanda Turizm, <http://azerbaijan.travel/tr/pages/17-Azerbaycan%E2%80%99da-Turizm> (13.05.2017)

kontrolünde tedavisi için Naftalan'daki tesislere binlerce Azeri ve diğer ülkelerden çok sayıda turist gelmektedir. Azerbaycan'da bu tür tesislerin günlük konuk etme kapasitesinin 30.000 kişi olduğu belirtilmekte ve buralarda 120.000 kişiye istihdam sağlandığı açıklanmaktadır.²⁷

Şuşa, balneoloji-iklim tedavi merkezi olarak Azerbaycan'da çok ünlüdür. Kentin, kuru ve temiz havasına, ultraviyole ışınların tedavi edici özelliğine bağlı olarak İsviçre'nin Davos sağlık merkezinden daha üstün olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan, Şuşa'da Turşsu ve Şırlan karbon-hidrojenli mineral sular, eşsiz dağ manzaraları rekreasyonel potansiyelini artırıcı etken olmuştur. Ermenistan'ın işgalinde olmasından dolayı faaliyeti geçici olarak dayanmıştır. Terter çayı vadisinde 2100-2200 m'lerdeki İstisu mineral su kaynakları, bileşimi ve tedavi edici niteliği itibariyle dünyaca tanınmış Çek Cumhuriyeti'nin Karlovary termal sularıyla aynı özellikleri paylaşmaktadır. İstisu sağlık ocağında mide, bağırsak, sinir sistemi, jinekolojik ve ürolojik hastalıklar tedavi edilmektedir.²⁸

2.4. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyelinin Gelişmesi ve Öneriler

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve psikolojik değişmeler, alışkanlıklar ve ihtiyaçlar üzerinde büyük etkiler yaratmış; bunu sonucu Azerbaycan'da uluslararası düzeyde yaygın bir turizm potansiyelinin gelişmesi hareketi doğmuştur. Böylece, turizm olgusu günümüzde ulaştığı boyutlar sayesinde, sanayileşme veya uluslararası ticaret gibi önemli ve sürekli bir sektör özelliğine sahip olmuştur. Turist çekme ve turiste hizmet etme bilimi, sanatı ve ticareti olarak tanımlanan turizm; ulusal ve uluslar arası

²⁷ Terlan Növresli, Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010. s. 72

²⁸ Azerbaycan Turizmi, <https://azerbaycanegitim.org/azerbaycan-turizmi.html> (13.05.2017)

düzeyde kazandığı dev boyutlarla, yatırımları ve iş hacmini geliştiren, gelir yaratan, döviz sağlayan, istihdam alanları açan, sosyal ve kültürel hayatı etkileyen önemli toplumsal ve insancıl fonksiyonları başaran bir nitelik kazanmıştır. Bu nitelik dünyada turizme yönelik ulusal ilgiyi arttırmış; turizmden beklentileri olan ülkeleri bu endüstrinin geliştirilmesine yöneltmiştir. Dövizin turizm yoluyla elde edilmesine yönelik faaliyetler, bu sektörün milli ekonomide önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesine yaptığı olumlu katkı, ekonomik yönden turizmin yararlarının en önemli göstergesi olmuştur. İnsanları turistik hareketlere ve faaliyetlere yönelten iç ve dış faktörler insanları turistik hareketlere ve faaliyetlere yönelten faktörler çok çeşitlilik göstermektedir. Özellikle günümüz turizm potansiyelinde bu çeşitliliği oluşturan sebeplerin sayısı çok fazladır. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:²⁹

- İç faktörler: Turizm olayının özünde bulunan, insanları seyahat ve konaklamaya yönelten temel dürtüler olarak tanımlanabilir. İnsanların gelir düzeyleri yükseldikçe ve sosyal devlet ilkeleri doğrultusunda ilerleme sağlandıkça, turizmin temelinde bulunan yer değiştirmeler, turizm ihtiyacını karşılamaya yönelik iç faktörler niteliğini kazanmaktadır. Bu faktörlerin başlıcaları şunlardır: İş: Dünyada ekonomik ilişkilerin yoğunlaşarak gelişmesi milyonlarca insanın iş amacıyla seyahat etmesine sebep olmuştur.

Merak: Turizm hareketlerini diğer yer değiştirmeler ve hareketlerden ayıran temel niteliği, başka yerleri ve toplumları görmek merakıdır. Turistler bu nedenle ülkenin kendine has özelliklerini görebilecekleri bir deve kervanını, bir dağ köyünün evlerini, yaşam

²⁹ Metanet Azizova, a.g.t. s 77

biçimini, insan ve doğa manzaralarının bulunduğu yerler gibi bölgelere giderler. Turistler bu nedenle Azerbaycanda en çok Bakı, Gence, Şeki, Quba, Qobustan, Hazer denizi gibi tabii ve tarihsel bakımdan zengin olan yerleri ziyaret etmektedirler.

Din: Tanrıya ibadet ve inanç konusunda insanların yöneldikleri yola din denmektedir. İnsanlar daima inandığı dini liderinin doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı yeleri görmek ister. Bu inançla kutsal yerleri, mabetleri ziyaret etmeyi dini görev olarak kabul etmektedir. Azerbaycan'da da bu mabedlerden sayılan Naxçıvan'da bulunan Ashabi Kahv kendine has turist çekmektedir.³⁰Kültür, Eğitim, Öğretim: Kültür ve eğitim, insanları turistik harekete yönelten faktörlerin başında gelmektedir. Bazı ülkeler, kültür ve eğitim turizminden büyük döviz kazancı sağlamaktadır. Örneğin; Paris kenti sanat ve kültür dünyasındaki yeri ile turistik ziyaretlerin merkezi olmuştur. Londra, ünlü üniversiteleri, çeşitli eğitim kurumları, yaz okulları ve araştırma enstitüleri ile dünyanın pek çok ülkesinden her yıl öğrenim içi binlerce öğrenciyi çekmektedir.- Dış faktörler: Günümüzde gelişmiş tanıtma araçları ve teknikleri sayesinde, ülkeler kendi turistik potansiyelini tüm dünyaya tanıtmakta ve turizm hareketlerini geliştirmektedirler. Yoğun tanıtma, reklam, pazarlama ve halkla ilişkiler çalışmaları sayesinde turizm hızla gelişmekte, her yıl giderek artan insan sayısı, ulusal ve uluslar arası turizm hareketlerine katılmaktadır. Yeni turizm bölgelerinin turizme açılması ile de turizmin boyutları büyümektedir.

Azerbaycan turizminin gelişimi ve turizm gelirlerinin artması için başlıca öneriler aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

- Modern turistik tesislerinin artması,

³⁰ Terlan Növresli, a.g.t. s. 46

- Hizmet kalitesinin artması, - Turizm personelinin eğitimi,
- Geniş çaplı gezi turlarının oluşturulması,

- Bölgeler ve yörelerde de yerel turizm merkezlerinin oluşturulması,

- Kış turizmi için de gerekli alt yapının oluşturulması. Bütün bu öneriler çerçevesinde meydana gelecek gelişmeler, Azerbaycan'ın ekonomisine büyük katkı sağlayacak ve bunun sonucunda ülkede turizm önemli bir sektör haline gelecektir. Özellikle günümüz dünyasında refah seviyesi yüksek, kişi başına düşen milli geliri fazla olan ileri ve gelişmiş ülkelerin hepsi turizme ağırlık veren ülkelerdir. Buna karşılık, doğal kaynakları fazla olsa bile, geri kalmış, birtakım iç huzursuzlukları olan ülkeler ise, turizm potansiyeli iyi değerlendirilmemiş, turizm gelirleri düşük olan ülkelerdir. Azerbaycan'da turizm potansiyeli ve turizm faaliyetlerinin neler olduğu ve bu etkinliklerin ülkedeki turizm sektörüne ne derecede etkili olabildiği incelenmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ile uluslararası sistem yeni bir oluşum süreci içine girmiştir. Böylece bağımsızlığını kazanan Azerbaycan da bu değişimde yerini almıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ülkedeki tüm sektörler gibi, turizm sektörü de değişime uğramıştır. Ancak turizm sektörü açısından bu değişim olumlu sayılabilir. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin var olduğu dönemde kapalı ülke konumu nedeniyle, potansiyel turizm olanaklarını yeterince kullanıma sunamayan Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu potansiyelini dünya geneline tanıtmaya çalışmaktadır.³¹

³¹ Azerbaycan Ülke Raporu,
http://www.academia.edu/3814259/AZERBAYCAN_%C3%9CLKE_RAPORU (22.05.2017)

Azerbaycan'ın çok çeşitli turizm olanaklarına ve bölgelerine sahip olması ülke ekonomisinin gelişimine zamanla daha hızla katkı yapabilecek potansiyel arz etmektedir. Gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biri, turistik kamp ve tesislerin ülke icindeki düzenli dağılışıdır. Bu nedenle, ülkenin kaynaklarının tamamının değerlendirilmesi ve kalkınmanın ülke geneline yayılabilmesi için turistik kamp ve tesislerin gerekli olduğu tüm bölgelere dengeli biçimde dağılışının sağlanması gerekmektedir. Bunun sonucunda Azerbaycan'da çok çeşitli olan turizm potansiyeli ve turizm faaliyetleri etkin bir şekilde kullanılarak ülke ekonomisine katkı sağlayacak ve böylece turizm önde gelen önemli sektörlerden biri olacaktır. Azerbaycan için yapılması gereken; turizmi sosyal faaliyetlerden ayrı tutmayacak olan bir görüşü benimseyerek çözüm aranması olmalıdır. Diğer bir anlatımla; turizm için öncelikle sanayi, ulaşım, enerji, hizmet gibi sektörlerin oluşturduğu ekonomik bir alt-yapının, bilgi, beceri ve örgütlenme gibi faktörlerin oluşturduğu bir üst yapının varlığı temel şarttır.

Azerbaycan turizm potansiyelinin ve turizm gelirlerinin arttırılmasına yönelik öneriler aşağıda sıralanmıştır:

- Azerbaycan'daki mevcut olan oteller farklı turizm ürünleri için yetersiz kalmaktadır. Kongre ve spor turizmüne yönelik tesisler kurulmalıdır. Ayrıca 2 ve 3 yıldızlı otellerin standartları yükseltilmelidir.

- Turizm pazarlaması konusunda dünyadaki gelişmelere paralel olarak "global düşünce-bölgesel yaklaşım" ilkesi benimsenmelidir.

- Azerbaycan devleti yeryüzünün 11 ikliminden 9'a sahip olup iklim koşullarının 12 ay turizme uygun olması nedeniyle turizm alanlarında çeşitlendirmeye gidilmeli, böylece de turizm 12 aya yayılmalıdır. Bu konuda, termal, kongre, sağlık ve inanç turizmi gibi

güçlü potansiyeli olan dallar üzerinde durulması gerekmektedir.³² -
Azerbaycan'ın özellikle Apşeron Yarımadası kuzey kısmı ve Hazar Denizi kıyılarında, ayrıca Guba-Haçmaz, Lenkeran Ovası, Merkez ve Batı Bölgesi turizm potansiyeli açısından daha yüksek potansiyele sahip olduğu için son derece önemli bir kırsal turizm projesi gerektirmektedir. Uluslararası termal turizm tesislerinin standartlara uyumlu yapılması önemli bir konudur. Bu bağlamda sağlık ve termal turizminin büyük önem taşıdığı hidrojen sülfürlü su kaynakları Apşeron Yarımadası'nın; Surahani, Şih, Bilgeh, Buzovna, Pirşaha ve Merdekan bölgelerinde geliştirip, daha kaliteli ve modern tesisler kurulmalıdır.

- Kış turizminin geliştirilmesi amacıyla Büyük ve Küçük Kafkas Dağları bölgesine yönelik projeye işlerlik kazandırılması önemlidir.

- Bölgedeki turistik işletmelerde çalışan personelin eğitimden geçirilip sertifikalandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda kalite geliştirme ve toplam kalite yönetimi uygulamalarına geçmek faydalı olabilir.

- Çok eski dönemlerden özellikle "Naftalan" denilen ve dünyada sadece Azerbaycan'da bulunan petrol karışımı çamur başta sinir sistemi olmak üzere deri, cilt, kadın hastalıkları ve daha birçok hastalığa iyi gelmektedir. Yara tedavisinde de kullanılan Naftalan tedavi petrolü turist çekiciliğine sahip olan ve yatırım programına alınacak en önemli adımlardan biridir.

- Azerbaycan'da uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapacak bir kongre merkezi inşa edilmelidir.

³² Terlan Növresli, a.g.t. s.77

- Azerbaycan turizm hareketlerinde önemli yer tutan kara ve deniz avcılığına da önem verilmelidir.

- İleri teknolojiyi yaratma, dışa bağımlılıktan kurtulma ve küresel rekabette marka sahibi olabilmenin şartlarından biri de teknoparklardır. Azerbaycan'da teknoparkların kurulması için Göygöl ve Şuşa şifalı suları ile bir balneoloji, sağlık verici dağ iklimi ile örnek gösterilebilir.

- Bölge turizm envanterinin çıkarılması, bölgenin konumu, stratejik pazar araştırması, turist profili vb. konuların tüm kurum ve kuruluşların bilgi birikimleri kullanılarak koordineli bir şekilde sürdürülmesi turizmin geliştirilmesi için önerilmektedir.³³

- Seyahat acentelerinin, alternatif tatiller hazırlama konusunda uzmanlaşmasının teşvik edilmesi gerekmektedir.

- Hazar denizi turizmini geliştirmek için yat turizmi, mavi yolculuk ve kurvaziyer turizmi tipinde turizm ürününe de ağırlık verilmelidir.

- Azerbaycan, gerek BDT gerekse AB ülkeleri ile ve özellikle de Türkiye ve Rusya ile sürdürdüğü turizm ilişkilerini geliştirmelidir. Bu bağlamda Azerbaycan, turizm potansiyeli açısından özellikle Türkiye ve Rusya gibi alım gücü ve dış seyahat oranı yüksek önemli pazarlara daha iyi ulaşmanın yollarını aramalıdır. - Azerbaycan'ın öncelik vermesi gereken konulardan birisi, Avrupa Birliği ile yürütülen temaslarda turizmin ticari iş birliği kapsamında ele alınmasının ve AB'nin turizme dönük doğrudan veya dolaylı programlarından faydalanmasının sağlanmasıdır.

- Azerbaycan'da uluslararası ihtisas fuarları ve kongrelerin

³³ SEFEROV, R. HESENOV, T. (2006) Azerbaycan Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Türkiyat Araştırmalar Dergisi. s.255-272

düzenlenmesi teşvik edilmeli, bu bağlamda gerek Başkent Bakü'de ihtisas seyahat acentelerinin görev yapması, gerekse Azerbaycanın turizm potansiyeline sahip farklı illerinde kongre planlama ofislerinin görev yapması sağlanmalıdır.

- Kültürel ve doğal varlıkların korunması amacıyla her düzeyde eğitim programları oluşturulmalı, koruma kurullarının çalışmasındaki bürokratik engeller yok edilmelidir. Kültür ve Tabiat varlıkları koruma-kullanma dengesi içinde bir bütün olarak değerlendirilmelidir.³⁴

- Azerbaycanın illerindeki konaklama ise yine alternatif turizm çeşitleri sayesinde artabilir. Bakü-Guba-Yalama, Samur-Deveci Ovası ve Büyük Kafkasların kuzeydoğu eteklerini takip eden bu yol boyunca, hem yarı çöl peyzajı, hem de yeşil çayırları sporlar turizmi, trekking, eko turizm, kırsal turizm ve sportif turizm alanları mevcuttur. Bu turistik yol, bir hatla Guba'ya, diğer hatla Yalama'ya ulaşımı sağlar. Hazar Denizi kıyısında bulunan Yalama ise, önemli plajları, ormanları ile tanınmış olup, termal turizmin bu bölgede geliştirilerek yabancı geceleme sayısı arttırılabilir. - Bakünün tarihi eserlerinden; Şirvanşahlar Sarayı, "İçeri, Şeki Han Sarayı, Nahcivan Mümine Hatun Türbesi ve UNESCO tarafından dünya çapında önemli sayılan Karabağlar Türbeleri, Ashabi Kahv gibi abideler için uygun bir turizm altyapısı vardır. Bu mekanların düzenlenerek, bağlantılarının kurulması ve bir disiplin çerçevesinde modernize edilmesine yönelik çalışmalarla birlikte dünyaya tanıtılması olumlu faydalar verebilir.

- Hazar denizi kıyılarında Astara, Lenkeran, Celilabad, Elibayramlı, Bakü, Sumgayıt, Siyezen, Deveçi, Xaçmaz illerinde iskele

³⁴ Elgün Oruclu, Azerbaycan ekonomisinde petrole bağımlılık ve alternatif ihtiyacı, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009, s. 66-68

ve hızlı ulaşım imkan sağlayacak modern deniz taşıtları ile deniz trafiği canlandırılmalıdır. - Demiryolu ve denizyolu kitle ulaşım araçları arasında en güvenli ve en ekonomik ulaşım türüdür. Demiryolları, Azerbaycan turizm sektörüne canlılık getireceği ve atağa kaldıracığı bilinciyle devamlı ve kararlı biçimde desteklenmeli ve gereken kaynaklar yaratılmalıdır. Özellikle Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'nün deniz ulaşımı açısından çeşitli Hazar denizi kıyılarında ulaşım amaçlı iskelelerin yaratılması iç turizm açısından çok önemlidir.³⁵

- Azerbaycan illerinde gereken yerlerde havalimanlarının yapılması varolan havalimanlarının gelişmesi, iç ve dış turizm açısından önem taşımaktadır. Nahçıvan havalimanının charter uçaklara açılması sağlanmalıdır.

- Demiryolları, denizyolları ve havayollarının aralarında koordinasyonu sağlayacak ulaşım için, vatandaşların gelir düzeyine uygun tarifeler düzenlenmelidir.

- Şeki ili çevresinde bulunan değerli tarihsel ve kültürel kaynaklara sahip, ve iklimatik açıdan dinlenme potansiyeli yüksek sayılan, iki turistik oteli, dinlenme kampı, sporcuların dinlenme tesisi ve tarihi eseri sayılan “Şeki Han Sarayı”, Şeki ile çevresinde bulunan doğal manzaraları eko-turizm bünyesinde pazarlanmalıdır.

- Azerbaycan turizm potansiyelinin yeniden canlanabilmesi için turistlerin karşılanması, turiste yakınlık, arkadaşlık, hizmet arzusu, sanat değerleri, mimarisi, tarihi, müziği, tiyatro özellikleri, kültürel kaynaklara bağlantılı olarak spor olayları, aktüalite, geleneksel veya milli festivaller, oyunlar ve cazibe merkezlerinin yaratılması gibi turist çekim kuvvesine

³⁵ Vusal Musayev, a.g.t. s. 41

sahip etkinliklere bağlıdır. Bu nedenle bilgi kaynaklarından etkin bir şekilde yararlanılmalı, yerel, ulusal ve küresel bilgi kaynaklarıyla bölgenin turistik kaynakları ve çevresel faaliyetleri konusunda gerekli enformasyon turistlere ulaştırılmalıdır.

- Turizm faaliyeti bütünleşik bir yapı gösterdiği için turizme bağlı olarak ortaya çıkan talebin değerlendirilmesi ve bu alanlarda da düşük fiyat-kalite anlayışının yaygınlaştırılması turizm faaliyetlerinin ekonomik kazançlarını katlayarak arttırmaktadır. Bu nedenle ekonomi genelinde kalite ve fiyat üstünlüğü oluşturulmalıdır.

Bütün bu öneriler çerçevesinde meydana gelecek gelişmeler, Azerbaycan'ın ekonomisine büyük katkı sağlayacak ve bunun sonucunda ülkede turizm önemli bir sektör haline gelecektir.³⁶

³⁶ Azerbaycan Turizminin Sorunları,
<http://www.serka.gov.tr/store/file/common/73762b6e5404f4631f2add153a28c72.pdf>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİLERİ

3.1. Turizmin Parasal (Moneter) Ekonomik Etkileri

Uluslararası turizmin neden olduğu döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkenin de döviz arzını arttırıcı bir rol oynadığından, ülkelerin dış ödemeler dengesini etkiler. Dış ödemeler dengesi, bir ülkenin ekonomik durumunu en iyi ve en açık şekilde gösteren ölçüdür. Belli bir dönemde tüm yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkileri tablo şeklinde gösterir. Dış turizm gelirlerinin bir ülke ekonomisi açısından önemi ödemeler dengesi içindeki yeri ile ölçülmektedir. En basit ve genel tanımı ile ödemeler dengesi bir ülkenin diğer ülkelerden aldığı ve diğer ülkelere sattığı mal ve hizmetlerin para ile ifadesidir. Bu tanım uluslararası sermaye ve kredi işlemleri ile tamamlanarak gerçek ödemeler dengesi tanımına ulaşılır. Ödemeler dengesinde yer alan işlemler ülke ekonomisinin dış alemle olan ilişkilerinin ifadesidir ve ülke ekonomik bünyelerine göre farklılıklar gösterir. Döviz arz ve talebi bakımından mal ithal ve ihracı ile turistik faaliyetler arasında ortaya çıkan sonuçlar açısından fark yoktur. Ülkeye gelen turistlere bazı mal ve hizmetlerin satılması, mal ihracında olduğu gibi döviz arzı, buna karşılık ülke vatandaşlarının gittikleri ülkelerde mal ve hizmetleri satın almaları, sektörel üretim için gerekli mal ve hizmet ithali ise ürün ithalatında olduğu gibi döviz talebi yaratır.³⁷

Turizmin neden olduğu karşılıklı döviz hareketlerinin ülke ekonomisi açısından önemi, ödemeler dengesi içindeki yeri ile ölçülür. Dış turizm bilançosundan yararlanılarak döviz arz ve talebinin arasındaki

³⁷ Turizmin olumlu ve olumsuz Etkileri, <https://turizmci.wordpress.com/turizm/turizmin-ekonomiye-olumlu-ve-olumsuz-etkileri/> (22.05.2017)

fark ele alınır. Bu etkinliğin olumlu olması ölçüsünde ödemeler bilançosu açıkları kapatılarak dolaylı yoldan ulusal paranın dış ve iç değeri etkilenir. Turizmin dış ödemeler dengesi üzerindeki etkisinin göstergesi, ülkenin turistik döviz gelir ve gider miktarıdır. Ancak, turistik döviz gelir ve gider miktarları ile ilgili veriler oldukça yetersiz olduğundan, gerçeği yansıtmamakta ve daima kambiyo mercilerine intikal eden döviz miktarı gerçek döviz arzından düşük olmaktadır. Aynı durum turistik döviz giderlerinde de söz konusudur.³⁸ Turizm harcamalarının ekonomideki ilk etkileri direkt harcamalar olarak nitelendirilir. Birinci aşamada, turistlerin yaptığı harcamalar, ekonomide konaklama tesisleri, dükkanlar, ulaştırma işletmeleri vb. kuruluşlar için direkt gelir etkisi yaratır. Direkt turizm gelirlerini elde eden birimlerin yaptıkları harcamalar endirekt gelirleri oluşturur. Turizm işletmelerinin istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler, stok teşkili için yaptıkları alımlar, ek bir talep yaratacağından bu ek talebin karşılanması için istihdamın artırılması ya da ücretlerin yükselmesi ve üretimin artırılması kişisel gelirlerde bir artış yaratır. Kişisel gelirlerin yükselmesine paralel olarak artan tüketim harcamaları ekonomide uyarılmış etkiler yaratarak bir canlanmaya neden olur. Turizm harcamalarının yanında turistik yatırımlar da gelir etkisi oluşturur. Turistik üstyapı tesislerinin inşa edilmesi, daha çok işçi istihdamını ve inşaat malzemesi kullanımını gerektireceğinden, yatırım harcamalarındaki bir artış, ilk andan itibaren ekonomiye derece derece yayılarak bir gelir artışı meydana getirir. Çünkü, yatırımlarda bir artış meydana gelmesi, artan yatırımları gerçekleştirecek mal ve hizmetlerin satın alınması demektir. Bu mal ve hizmetleri satanların gelirleri de

³⁸ Turizmin Ekonomik Etkileri, [https://www.frmttr.com/halkla-iliskiler-turizm-ve-insan-kaynaklari-
ulastirma/1024594-turizmin-ekonomik-etkileri.html](https://www.frmttr.com/halkla-iliskiler-turizm-ve-insan-kaynaklari-ulastirma/1024594-turizmin-ekonomik-etkileri.html) (22.05.2017)

normal olarak yatırım harcamalarındaki artış kadar yükselir. İlk dönemde gelir elde edenler, ekonomideki tüketim ve tasarruf fonksiyonlarına göre bu gelirin belirli bir kısmını harcıyıp kalanını tasarruf ederler. Yapılan harcamalar, ikinci dönemde mal ve hizmet satanların gelirlerini oluşturur. Böylece her aşamada, bir önceki aşamadaki harcamaları gelir olarak elde edenler, bu gelirin bir kısmını harcıyıp kalanını tasarruf ederler. Sonuçta giderek dağılan gelir, yatırım miktarının çok üstüne çıkar. Turizmin gelir etkisinin bir başka yönü, katma değere olan etkisidir. Katma değer, satışa sunulan malın fiyatından, bu malı üretmek üzere daha önce başka kişiler veya kuruluşlar tarafından yapılmış ara tüketim harcamaları çıkarıldığında kalan farktır. Ülkede bütün ekonomik birimlerin mal ve hizmet üretiminde yarattıkları katma değer toplamı milli hasılayı verir. Turistik mal ve hizmet üretiminin ulusal gelir üzerinde yarattığı katma değer etkisi diğer sektörel üretimlerden daha yüksek olduğundan önem kazanmaktadır.³⁹

Gelişen bir ekonomide uluslararası turizmin ve iç turizmin canlanması, hem ithal mallar talebinde hem de bölgesel ürün ve üretim faktörleri talebinde bir artış yaratır. Bu talep artışı, üretim faktörlerinin maliyetlerinin artmasına neden olduğu gibi artan talebi karşılamak amacıyla alınan yatırım kararları ile yatırımın gerçekleşmesi arasında geçecek sürede fiyat artışlarına neden olur. Turistik gelişmenin ek maliyeti olarak nitelendirilen enflasyonist baskılar, hem sektörün yararlandığı turistik mal ve hizmet fiyatlarının hem de sektöre mal ve hizmet üreten sektörlerdeki fiyatların artışına yol açar. Bu fiyat artışları turizm talebini etkileyen ekonomik faktörlerden birini oluşturur. Turizm talebi ile turistik mal ve hizmet fiyatları arasında ters yönlü bir ilişki

³⁹ Levent Münger, Turizmin ekonomik etkileri ve ülkemiz açısından bu etkilerin yararlarının artırıcı politikalar, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2011, s. 19

vardır. Turistik tüketim, fiyat değişmelerine karşı aşırı derecede duyarlıdır. İki ülkenin ya da iki bölgenin fiyatlar genel seviyesi arasındaki fark, turistik akımların yönünü belirleyen ve düzenleyen bir faktördür. Turistik mal ve hizmetlerin çeşitli olması, kişisel tercihlerin yarattığı farklı ürün demetleri ve farklı fiyatlar, fiyatların düşük olduğu ülkeye turistik akımların çekimi bakımından yarar sağlar.⁴⁰

Turizmin devlet gelirlerine etkisi, gelirleri arttırıcı, harcamaları arttırıcı ve net gelir etkisi olarak görülür. Turizmin devlet için bir gelir kaynağı olması, yürürlükteki vergi tekniklerinin bir fonksiyonudur. Devlet, turizm sektörü işletmelerinden ya da bunların gelirlerinden, turizm faaliyetlerinden elde edilen diğer gelirlerden, bu sektörde kullanılan üretim faktörlerinden kurumlar vergisi, sosyal sigorta primleri, işletme vergisi gibi bazı direkt vergiler alır. Bu direkt vergilerin dışında vize ücretleri, lisanslar, liman vergisi, gümrük vergisi, iç tüketim harcamaları, haberleşme ve ulaştırmadan sağlanan gelirler, su ve temizlik harçları, satış ve pul gelirleri vb. turizmden sağlanan devlet gelirleri içinde sayılabilir. Devletin, turizm için gerekli altyapıyı hazırlamak, turizmi teşvik etmek için yaptığı harcamalar, turizmin devlet harcamalarını arttırıcı etkisini oluşturur. Devletin, turizm harcamaları, yatırım indirimi, vergi muafiyetleri, vergi iadeleri, kredi ve sübvansiyonlar, altyapı harcamaları, idari harcamalar vb. şeklinde ortaya çıkar.⁴¹

⁴⁰ Turizmin Çeşitli Alanlardaki Faydaları Ve Ekonomiye Etkisi, <http://www.goktepe.net/turizmin-cesitli-alanlardaki-faydalari-ve-ekonomiye-etkisi.html> (29.05.2017)

⁴¹ Turizmin olumlu ve olumsuz Etkileri, <https://turizmci.wordpress.com/turizm/turizmin-ekonomiye-olumlu-ve-olumsuz-etkileri/> (29.05.2017)

3.2. Turizmin İstihdam Etkisi

Diğer ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi, turizmin yarattığı gelir ve döviz akımı gelişen ülke, bölge ve turistik istasyonun ekonomisinde birbirini takip eden ekonomik etkiler yaratır. Turizmin yarattığı diğer ekonomik etkiler yanında, turistik tüketim harcamalarını gelir olarak elde eden sektörlerde de turizm istihdamı etkiler. İstihdam, geniş anlamda bütün üretim faktörlerinin, dar anlamda yalnızca emek faktörünün üretime katılmasıdır. Turizm, gelişimine ve talebin yoğunluğuna bağlı olarak ekonomide istihdam etkisi yaratır. Bu etki direkt, endirekt ve ek istihdam olmak üzere üç şekilde gerçekleşir.

Direkt istihdam, turizm sektöründe doğrudan yaratılan istihdamdır. Sektörün emek-yoğun üretim tarzı ile çalışması, makineleşme ve otomasyona gitmenin sınırlı oluşu direkt istihdam etkisini artırır.

Endirekt istihdam, turizm sektörüne mal ve hizmet veren yan sektörlerde yaratılan istihdamdır.

Ek istihdam ise direkt ve endirekt istihdamla sağlanan gelir harcadıkça turizm çarpanının etkisiyle ekonomide yaratılan istihdamı kapsar. Turistik talebin yoğunlaştığı dönemlerde işgücü talebi de artarak istihdam yoğunluğunu etkiler. Turizmin yarattığı istihdam, mevsimlik oluşu, yarı kalifiye ve niteliksiz işgücüne yer vermesi, kadın personel sayısının fazla oluşu, çalışma koşullarının aile oluşumunu etkilemesi gibi özellikler taşır.⁴²

3.3. Turizmin Ekonomik Sektörler Üzerindeki Etkisi

Hizmetler sektörü içinde yer almakla birlikte, turizm taşıdığı özellikleri nedeniyle diğer sektörlerle de yakın bir ilişki içindedir. Turizm sektörü, turistik ihtiyaçların karşılanmasında ekonominin bütün

⁴² Terlan Növresli, a.g.t. s.48

sektörlerinden yararlandığı gibi, bazı sanayi kollarının içine almakta, bazılarında kendi ihtiyacına göre şekil vermekte, bir kısmını da yeniden meydana getirmektedir. Ayrıca tarım sektörü ürünlerinden de büyük oranda bir yararlanma söz konusudur. Ülke ekonomisinde iç ve dış turizm hareketlerinin yarattığı tüketim-gelir hacmi, özellikle tarım sektöründe ve turizm sektörü ile birlikte diğer sektörlerde de bir canlanma ve harekete neden olur.

Turistlerin yaşantısı, barınma ve beslenme gibi olağan, sağlık ve kaza gibi tatil yaşantısı ile ilgili ihtiyaçların karşılanması arasında fark vardır. Bazı ihtiyaçlar arasında benzerlik olmasına rağmen, turizmin gelişmesine paralel olarak turistlerin ihtiyaçları arasındaki farkın artması sonucu, turistik yaşantının etkisi altında kalan hizmetler, sanatlar ve ticaret biçimlerinde büyük bir çeşitlilik yaratır. Bir ekonomide turizmin gelişmesinin ilk aşamasında, turizm olağan bir tüketim tipi düzeyinde olduğundan, insanların genel ihtiyaçlarının karşılanmasındaki özellikleri taşır. İkinci aşamada ise, yalnız yazlık konut ve çeşitli yapı düzenlemeleri değil, aynı zamanda kiralık tesisler, kamp alanları düzenlemeleri, konaklama ve yiyecekiçecek tesisleri yapımı, yol inşaatları, konaklama merkezlerinin daha iyi düzenlenmesi önem kazanır. Böylece, turizm inşaat ve sanayi sektörleri üzerinde etkili olmaya başlar. Üçüncü aşamada rahatlık ön plana geçeceğinden, yüksek maliyetli hizmetler, işlenmiş gıda ürünleri, rahatlığı arttırıcı ve ihtiyaçların giderilmesini kolaylaştırıcı çeşitli üretim ve hizmetlerde bir canlılık meydana gelir. Dördüncü aşamada, turistlerin güvencesi sağlanmaya çalışılır. Bu aşamada sağlık donanımı, bankalar, sigorta hizmetleri ve emniyet teşkilatı turizmdeki gelişmeden etkilenir. Beşinci aşama ise lüks turizmdir. Olağan turistik ticaretten lüks turizme geçişle birlikte, sektöre mal ve hizmet veren kuruluşların üretim kalitelerinde bir artış meydana

gelir. Böylece turizm diğer sektörler üzerinde yarattığı en direk etkiden kaynaklanan sürükleyici bir yol oynar. Turizm talebinin ortaya çıkardığı ek talep nedeniyle, mal ve hizmetlerin yerli halkın ödediği fiyatlardan ve ihracat fiyatlarından daha yüksek fiyatlarla satılabilmesi, diğer sektörlerdeki üreticilerin ilgisini çeker. Üretimde kalite ve kantite bakımından bir fark yaratır. Turizmin sektörler üzerindeki etkisi ülke, bölge veya turistik istasyonda gelişmiş olan turizm türüne göre farklılıklar da göstermektedir. Değişik turizm türleri arasındaki ilişki oldukça karmaşık olmakla birlikte, bir turizm türünün gelişmiş diğer turizm türlerini olumsuz yönde etkilediğinden; özetle gelişen türün ihtiyaçlarına cevap veren diğer sektör ve yan sektörlerde bir canlanma olacağı söylenebilir. Turizm sektöründeki faaliyet hacminin gelişmesi, diğer sektörlerin üretim ve gelirlerini etkilediğinden, konunun açıklanması girdi-çıktı analizleri ile yapılabileceği gibi, daha basit bir şekilde üç kesim ayırımından hareketle etkilerin incelenmesi de mümkündür.⁴³

3.3.1. Tarım Sektörüne Etkisi

Tarımsal ürünlere yönelik direk turistik tüketim harcamaları yanında, turizmden gelir elde edenlerin harcamaları da dolaylı gelir etkisini yaratır. Milli tarım ürünleri piyasasında meydana gelen talep kaymaları bir dereceye kadar turizm talebi tarafından giderildiğinden, dolaylı gelir etkisi tahmin edilenden de fazla olmaktadır. Çiftçilerin değişik alternatifleri değerlendirerek turizmden gelir sağlamalarında mümkündür. Turizmin gelişmesine paralel olarak, gelir etkisinin artması,

⁴³ Turizm – Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/30392> (29.05.2017)

tarım sektöründe üretim kalitesinin artmasına, standardizasyonun sağlanmasına ve kaliteli ürünün değerini bulmasına neden olur. Tarımsal ürünlere yönelik direkt turistik tüketim harcamaları yanında turizmden gelir elde edenlerin harcamaları da endirekt gelir etkisi yaratır. Bunların dışında çiftçilerin yaz aylarında arazilerini kamping, karavan turizmine açması, tarım sektöründe görülen mevsimlik işsizliği turizmin gidermesi gibi etkiler, turizmin tarım sektörüne etkileri olarak sayılabilir.⁴⁴

3.3.2. Sanayi Sektörüne Etkisi

Turizmin sanayi sektörüne etkisi üç grupta incelenebilir:

- Tüketim malı üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisinin fazla olduğu görülür. Turistik ihtiyaçların yönlendirdiği talebe uyum sağlanması amacıyla gıda, içki, tütün mamulleri, dokuma, giyim gibi sanayi kollarında üretilen malların turistik standartlara uygun olmasına çalışılır.

- Ara malı üreten sanayilerde ise, özellikle deri ve deri mamulleri, cam, seramik, sıhhi tesisat, demir ve çelik sanayilerinde turizmden kaynaklanan ek talep nedeniyle bir etki söz konusu olur.

- Yatırım malı üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisi oldukça azdır. Yalnızca ulaştırma araçları üreten sanayilerde turizmin gerektirdiği bazı değişiklikler yapılır.⁴⁵

⁴⁴ Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi, Agro-Turizm Ve Ekonomik Sonuçları, http://journal.tarekoder.org/archive/2009/2009_01_01.pdf (29.05.2017)

⁴⁵ İlkyay DİLBER, Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Girdi-Çıktı Tablosu Yardımıyla Değerlendirilmesi, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423939053.pdf> (30.05.2017)

3.3.3. Hizmet Sektörüne Etkisi

Turizmin gelişmesi, bir yörede turistik hareket ve yatırımların artması, hizmet sektörünün önem kazanmasına ve gelişmesine neden olur. Turizmin etkilediği üçüncü üretim sektörleri, cari tüketimle ilgili ekmek, et, manav, bakkaliye gibi sektörler; donatım sanatlarıyla ilgili elektrik, boya, inşaat işçiliği gibi sektörler; konforla ilgili moda, spor malzemeleri, parfümeri, çiçekçilik gibi sektörler; yardım ve güvenlik hizmetleriyle ilgili banka, sigorta, sağlık tesisleri gibi sektörler ve lüks hizmetlerle ilgili kuyumcu, gece kulübü, sauna gibi sektörlerdir.⁴⁶

3.3.4. Turizmin Altyapıya Etkisi

a) Fiziksel Altyapıya Etkisi

Fiziksel altyapı, bir yerleşim merkezinde devamlı oturanların yararlandıkları su, enerji, yöre içi ulaşım ağı, kanalizasyon sistemi, temizlik ile ilgili tesis ve araçlar, otoparklar, spor tesisleri, toplantı ve kongre tesisleri, haberleşme sistemleri gibi altyapı tesis ve hizmetleri, ulaştırma sisteminin gereği olan altyapı ve turizm endüstrisinin kurulması ile ilgili temel ihtiyaçları karşılayan altyapıdan oluşur. Fiziksel altyapıya yeterli ölçüde sahip olmayan bir yerin turistik destinasyon haline gelmesi güçtür. Turizm arzı, bir ön koşul olarak fiziksel altyapı olanaklarına bağlıdır. Bu altyapı olanaklarının bir yönünü ulaştırma, diğer yönünü turizm yöresindeki altyapı oluşturur. Turistik gelişme, altyapı gelişimini hızlandırıcı bir etki gösterir.

⁴⁶ Turizmin olumlu ve olumsuz Etkileri, <https://turizmcii.wordpress.com/turizm/turizmin-ekonomiye-olumlu-ve-olumsuz-etkileri/> (30.05.2017)

b) Kurumsal Altyapıya Etkisi

Kamu idarelerinin turizm nedeniyle yaptıkları bütün faaliyetler, ürettikleri mal ve hizmetler, üretime katkıda bulunan araç ve tesisler, turizmin kurumsal altyapısını oluşturur. Turizmle doğrudan ve dolaylı ilgili kurumların, turizm danışma bürolarının, turizm polisinin, tanıtma kurumlarının, çevreyi koruma ve güzelleştirme amacıyla çalışan kurumların, turizm personeli yetiştiren eğitim kurumlarının hizmetleri kurumsal altyapının içindedir. Doğrudan ilgili kurumlar, merkezi idare içinde bakanlık, genel müdürlük, sekreterlik gibi kurumlar, mahalli idare içinde belediye ve derneklerden oluşur. Dolaylı ilgili kurumlar ise, sınırlarda gümrükle ilgili faaliyetleri düzenleyen, emniyet ve can güvenliği sağlayan, pasaport ve vize işlemlerini yürüten kurumlardır. Bu kurumların hizmet üretim kapasiteleri, turizm talebine göre ayarlanır. Hizmetlerin geniş ölçüde turistlere yönelmesi, aralarında koordinasyonun sağlanması ile gerçekleşir.⁴⁷

3.3.5. Turizmin Çevresel Etkileri

Bir ülkenin, bölgenin veya yörenin turizme açılabilmesi için altyapı, ulaştırma ve yerel hizmetlerin tamamlanmış olması gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, turizm altyapısının yeterli olması halinde gelişir. Bugünün en önemli sektörlerinden biri olan ve daha da genişlemesi beklenen turizmin ekonomik, fiziki, sosyal ve kültürel etkileri mevcuttur. Bu etkiler kimi zaman iç içedir. Dolayısıyla kesin çizgilerle ayırmak güçtür ve kapsamını aşacak nitelikte analizler

⁴⁷ Turizmin Altyapı Üzerinde Etkisi, <http://www.dersimiz.com/belirliGun-801-Turizmin-Altyapi-Uzerine-Etkisi.html> (31.05.2017)

içermektedir. Bu nedenle söz konusu etkileri burada genel olarak temel ayrımlarda özetlemekle yazacağız.

Turizmin olumlu etkileri :

- Fiziki: Doğal ve yapısal kaynakların korunması, yeniden, yapılandırılması ve güçlendirilmesine yardımcı olur. Uluslararası düzeyde kabul görülen kalite standartları ile doğal kaynaklara erişimi sağlar. Yerel insanların elde edebilecekleri, kaliteli fiziksel çevre düzenlemeleri teşvik eder. Geçmiş asırlardan kalan kullanılmamış, kıymeti düşmüş-örneğin, demiryolları, ardiye, liman, barınakların kullanımı için ekonomik mantık yaratır ki, bu varlıklar (yapıtlar) çağdaş toplumca pek fark edilmemektedir.

- Sosyo-Ekonomik: Yerel insanlara başka durumda ekonomik açıdan doğrudan katkısı olmayacak yapıtlar için piyasa, ekonomik değer oluşturur. Gelecek nesiller için koruma amaçlı gelir oluşturur. Küçük firmalar için yararlanma ve fırsatlar ortaya çıkarır. Sadece turizm faaliyetleri için değil, diğer destekleyici faaliyetler için de teşvik yaratır. Yerel insanların yaşam standartlarını, başka şekilde elde edilmesi güç olan vergi ve döviz gelirleriyle yükseltir. Restoran, spor tesisleri, yerel taşıma faaliyetlerini, yerel insanların kullanımına sunarak yaşam kalitesini yükseltir.

- Kültürel-Eğitsel: Sanat, folklor, festival, tiyatro kalitesini yükseltir. Faaliyetleri destekler ve bunların sürdürülmesi için kaynak yaratır. Yerel sanat ve el işleri için piyasa oluşturur. Belirli bölgelerin yerel kimliklerini güçlendirir, yerel gururun arttırılmasını sağlar. Çevresel değerlendirmeyi hem ziyaretçilerin hem de yerli halkın anlaması için ortam yaratır.

- Ekonomik: Turizmin gerek döviz kazandırma gerek turistik yatırım ve tüketim harcamalarının çarpan mekanizmasıyla gerekse vergi kaynağı olma özelliği ile ekonomide gelir yaratıcı etkisi olduğu bilinmektedir. Bu etki aynı zamanda kısa sürede ve düşük maliyetlerle istihdamı arttırıcı ve bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesine ilişkin olumlu etkiler de yaratmaktadır.

Turizmin Olumsuz Etkileri:

- Ekonomik: Turizmin gerekli denetim olmadığı takdirde veya yanlış politikalar sonucu olumsuz ekonomik etkilere de sebep olabileceği savunulmaktadır. Bunlardan bazıları; Ülke kaynaklarının (döviz çıkışı ve kar transferi yoluyla) ters yönlü bir ekonomik etki doğurabileceği, daha öncede değindiğimiz gibi arazi fiyatlarının yükselmesinin ve kıt kaynakların kısa dönemli turistik çıkarlar için tahsis edilmesinin alternatif maliyet kazançları yükseltebileceği ve kaynakların yabancı sermaye tahsisi yoluyla bir kolonizasyona yol açabileceğidir. Artan dışa bağımlılık, suni fiyat artışları ve sermaye yoğunlaşması temel ekonomik sorunlar olacaktır.⁴⁸

Fiziki: Havaalanı, marinalar ve diğer tatil komplekslerinin kurulması toprakları aşındırmaktadır. Aşırı ziyaretçi akımı doğal çevre yapısını tahrip ederken, hayvan türlerini dışlayarak ekosistemi bozmakta ve çöp, gürültü fazlalığı yapmaktadır. Su ve toprak kaynakları, turizmin gelişim trendine göre yönlendirilmektedir.

- Sosyo-ekonomik: Turizm çevreyi ticari bir araç haline getirmektedir; Yabancı turistlerin tüketim eğilimleri yapısına uygun yabancı mal ithali, bu bölgelerin kaynaklarının yurtdışına aktarılmasına

⁴⁸ Turizmin Çevresel Etkileri, <https://www.dunya.com/gundem/turizmin-cevreye-etkileri-haberi-158509> (31.05.2017)

neden olmaktadır. Sağlıksız bir piyasa yaratarak suç ve uyuşturucuyu arttırabilir. Gelişmiş ülke ahlak standartlarını yerel toplumlara tanıtırılarak, kent yaşamının ögesi olan şiddetin suçun ve hırsın artmasına, geleneksel değerlerin yok olmasına yol açabilir. Turizme bağlı göç yaşanması beraberinde birçok sorunu da getirmektedir, özellikle tarımın ihmali söz konusu olabilir.

- Kültürel ve Eğitsel: Yurtiçi (yerel) kültürel değerlerin ve sanat yapılarının kazanç amacıyla suni bir şekilde yeniden oluşturulmasını teşvik eder. Kültürün ticari bir turist atraksiyonuna dönüşmesi, doğal konukseverliğin kötüye kullanılması toplumun yerel değer ve kimliğini tahrip edebilir. Özetle, Sanayileşme, nüfus artışı ve teknoloji ekseninde meydana gelen sorunlar mevcuttur. Kaynakların tüketimi, doğanın etkilenmesi, altyapı sorunlarının ortaya çıkması, artan turizm faaliyetleri sonucu ortaya çıkan kirlilik ve atıklar, bunların arıtımı ve yok edilmesi için fiziksel altyapı ve kapasite yetersizlikleri, tatlı su kaynaklarının aşırı kullanımı, ormanların yok edilmesi, kıyı ve plajların zarar görmesi, toprak erozyonu, biyolojik çeşitliliğin tahribi, kültürel mirasın zarar görmesi, hava ulaşımının ve kalabalığın yarattığı ses kirliliği, turizm sektörünün yarattığı başlıca olumsuz çevresel etkilerdir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde elektrik, su, kanalizasyon, arıtma, çöp toplama ve imhası gibi teknik altyapı donanımlarının yatak kapasitesindeki hızlı artışın gerisinde kalması ve üstyapının denetimsizliği bu sorunların başlıca kaynaklarıdır. Turizmin ortaya çıkardığı olumsuz etkiler gerek ziyaretçiler gerekse de turist kabul eden toplumlar üzerinde hoşnutsuzluğa yol açmaktadır. Oysa turizmde yüksek kalitede bir deneyim ancak doğal kaynakların, çevrenin ve kültürel mirasın korunmasıyla sağlanabilir. Doğal, çevresel, biyolojik ve sosyo kültürel

kaynakların korunmasına ve kayıpların en aza indirilmesinde, turizm alanındaki faaliyetlerin ve getirilerinin gelecekte de arttırılarak, devamını mümkün kılacak tek yol sürdürülebilir turizmdir. Bunun en iyi şekli de “ekoturizm” olarak kabul görmektedir.⁴⁹

3.3.6. Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Etkisi

Bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler çağımızın bilgi çağı olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Hızlı teknolojik ilerlemeler mikro ve makro ekonomik bazda önemli değişimlere neden olmaktadır. Bu yeni ekonomik ortam “yeni ekonomi”, “bilgi ekonomisi”, “dijital ekonomi” gibi adlarla anılmaktadır. Bilgi ve iletişim tabanlı bu yeni ekonominin temel karakteristiklerini şöylece sıralayabiliriz.

- Sürekli hızlanan teknolojik gelişmeler,
- Artan bilişim ve bilgi yoğun faaliyetler,
- Kısalan pazara girme ve ürün/hizmet hayat dönüşüm süreleri,
- Piyasaların küreselleşmesi,
- Sanayi kolları arasındaki farkların belirsizleşmesi. Globalleşme ile gelen teknolojik gelişmeler; her alanda kullanım alanı bulmuş, her sektörde belirli etkilere neden olmuştur⁵⁰.

Müşteri tatmininin temel olduğu, soyut ürünlerin üretildiği bir sektör olan turizm sektöründe de bilişim teknolojilerinin belirgin etkileri ve faydaları bulunmaktadır. İnsanlar internet sayesinde, gitmek istedikleri yer hakkında bilgi edinirken, yine internet üzerinden alışveriş

⁴⁹ Turizmin Çevreye Etkisi, <http://cevreturizmi.blogspot.com/> (01.06.2017)

⁵⁰ Erdem Baydeniz, Turizmin Teknoloji ile İlişkisi, http://www.academia.edu/12421334/TUR%C4%B0ZM%C4%B0N_TEKNOLOJ%C4%B0_%C4%B0LE_%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0S%C4%B0 (02.06.2017)

hatta rezervasyon yapabilmektedir. Bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin turizm sektörü üzerinde turizme katılımı arttırmak ve ucuzlatmak gibi etkileri olduğu savunulmaktadır. Bilişim teknolojileri, kavram olarak; verilerin kayıt edilmesi, saklanması, belirli bir işlem sürecinden geçirmek suretiyle bilgiler üretilmesi, üretilen bu bilgilere ulaşılması, saklanması ve nakledilmesi gibi işlemlerin etkili ve verimli yapılmasına olanak tanıyan teknolojileri tanımlamada kullanılan bir terimdir. Bilgi teknolojilerinin (bilgi ve iletişim teknolojileri) en çarpıcı özelliği, teknolojik yeteneklerin sürekli artması, maliyetlerin de sürekli düşmesidir. Bu ilişkiyi ifade eden üç kural öne sürülmüştür

I Moore Kuralı: Bir mikroçipin fiyatı artmadan, hızı her 18 ayda bir ikiye katlanmaktadır.

II Gilder Kuralı: Birim fiyat değişmeden, iletişim sistemlerinin toplam bant genişliği her 12 ayda bir üçe katlanmaktadır.

III Metcalfe Kuralı: Bir iletişim ağının değeri, ağdaki düğüm (node) sayısının karesi ile orantılıdır. Dolayısıyla bir ağa bağlı olmanın değeri üçsel olarak artarken, kullanıcı başına fiyatı sabit kalmakta, hatta azalmaktadır. Müşteri tatmininin temel olduğu, soyut ürünlerin üretildiği bir sektör olan turizm sektöründe de bilişim teknolojilerinin belirgin etkileri ve faydaları bulunmaktadır. Bunlardan belki de en önemlisi evrensel bazda zaman ve mekan farklılıklarını ortadan kaldırmasıdır. İnsanlar internet sayesinde, gitmek istedikleri yer hakkında bilgi edinirken, yine internet üzerinden alışveriş hatta rezervasyon yapabilmektedir. Bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin turizm sektörü üzerinde turizme katılımı arttırmak ve ucuzlatmak gibi etkileri olduğu savunulmaktadır. Bilişim teknolojileri, sektörün yapısal değişiminin dinamiği haline gelmiştir. Bu değişime ayak uyduran firmalar ve ülkeler

büyük avantajlar elde ederken, değişimin dışında kalanlar avantajlarını kaybedebileceklerdir.⁵¹

⁵¹Turizm Sektöründe Bilgi İletişim Teknolojileri Kullanımı, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/116742> (03.06.2017)

SONUÇ

Turizm biyolojik bir varlık gibi sürekli devinim içinde olup insan davranış ve alışkanlıklarının direkt olarak yansıdığı bir sektördür. Son yıllarda turizm talebinde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Bir yandan eğitim, kültür gibi turistik kitlenin demografik yapısında olumlu yönde bir değişim yaşanırken, diğer yandan çevresel değerler, çevresel duyarlılık ve çevre bilinci gibi kavramların önem kazandığı ve turistik faaliyetlerin belirlenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Uluslararası turizm, hem yeni iş olanakları sağlaması hem de döviz kazandırıcı etkisinden dolayı çok sayıda ülkenin odağı haline gelmiştir. Bu nedenle de araştırma sahası olan Azerbaycan turizm potansiyeli, Azerbaycan'ın kalkınması amaçlı değerlendirilmiştir.

Azerbaycan turizmi tarih boyunca çok fazla değişime uğramıştır. Azerbaycan'da bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren karşılaştığı ekonomik darboğazlar ve Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali dolayısıyla yaşanan savaş ve sosyoekonomik sorunlar sonucunda, ülkeye gelen turist sayılarında ve turizm faaliyyetinde birtakım dalgalanmalar görülmüştür. Ancak son yıllarda turizm sektöründe görülen canlanma Azerbaycan turizmine olumlu yansımıştır. Bu konuda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından alınan ve 2002-2005, 2004-2008 ve 2010-2014 yıllarını kapsayan kararların turizmin gelişmesinde rolü çok büyüktür. Bu çerçevede, turizm alanında uluslararası standartlara uygun oteller yapılmış, turizme yönelik yatırımlar gerçekleştirilmiş, turizm potansiyeli değerlendirilmiş ve ülkede turizm eğitiminin gelişmesi amacıyla 2006 yılında Turizm Enstitüsü kurulmuştur. Alınan bu kararların sonucunda 1996 yılında ülkede hizmet gösteren otel ve benzeri kuruluşların sayısı 94 iken, iki yıl içinde dört kat artarak 370'e çıkmış ve bu sayı 2009 yılında 452'ye ulaşmıştır. Otel ve yatak sayısındaki artış ve yerli-yabancı

turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğa, deniz ve güneşten yararlanabileceği modern kamp ve tesisler sayesinde, gelen turist sayısı 2009 verileri itibariyle 1.830.400 kişiye ulaşmıştır. Aynı dönemde yatak sayısı ise beş kat artış göstermiştir.

Tahmin yöntemlerinden elde edilen sonuçlara göre turizm gelirini temsil eden değişkenimizin (LTG) 2003 ve 2006 dan yılından sonra bir yapısal kırılma özelliğine sahip olduğu görölmektedir. Aynı tür bir ilişki GSMH serisi için de geçerlidir. Bu serinin arasındaki ilişkinin 2006 yılından sonra farklılaştığı ve turizm sektörünün büyüme üzerindeki etkisinin artığı görölmektedir. Bu nedenle 2006 yılından sonra turizm sektörünün Azerbaycan ekonomisinin büyümesi üzerindeki etkisi artmıştır. Turizm sektöründeki bu büyümenin, kalitatif olan kalkınma üzerinde de etkileri olabilmektedir. Her şeyden önce sektörün gelişmesine bağlı olarak bu alan tarafından talep edilen sanat ürünleri artmış, bu üretim yapanların gelir düzeyi yükselmiştir. Alana yönelik eleman yetiştirilmesine bağlı olarak beşeri sermaye yatırımları artmıştır. Bununla birlikte inşaat sektörü ile modern mimari ve bunların etkisi ile Azerbaycan kent yapılanması üzerinde olumlu etkisi başlamıştır. Söz konusu etkiler 2003 yılından sonra Azerbaycan ekonomisinde görölmeye başlamış ve 2006 yılından sonra yapısal özellik kazanmıştır. Bu durum ekonomide analize katılmayan sosyal ve iktisadi değişkenler üzerindeki etkiye bağlı değişimi ifade etmektedir. Azerbaycan ekonomisinin büyüme potansiyeli dikkate alındığında turizm sektörünün ekonomi içindeki payı, diğer sektörlerdeki gelişmeye bağlı olarak artacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

BAYER, Mehmet Zekai, **Turizme Giriş**, İstanbul, 1982

ÜRGER, Nazmi Kozak, **Genel Turizm İlkeler-Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001

KOZAK, Metin, Turizm Ekonomisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013

Makaleler ve Dergiler

Azerbaycan'ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Arayışları, <https://www.avekon.org/papers/681.pdf>

Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, file:///C:/Users/far%C4%B1d/Downloads/347-681-1-SM%20(4).pdf

SEFEROV, R. HESENOV, T. (2006) Azerbaycan Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Türkiyat Araştırmalar Dergisi

Turizm – Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/30392>

İlkay DİLBER, Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Girdi-Çıktı Tablosu Yardımıyla Değerlendirilmesi, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423939053.pdf>

Erdem Baydeniz, Turizmin Teknoloji ile İlişkisi, http://www.academia.edu/12421334/TUR%C4%B0ZM%C4%B0N_TEKNOLOJ%C4%B0_%C4%B0LE_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0S%C4%B0 (

Tezler

Terlan Növresli, Azərbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010

Mehmet Durakan, Dünya Turizmi, Dünya Turizminin İçinde Türk Turizminin Yeri ve Önemi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012

Vusal Musayev, Azərbaycan Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Açılması, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012

Altay İsmayılov, Azgelişmiş ülkelerin iktisadi kalkınma sorunu: bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisi örneği, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010

Metanet Azizova, Azerbaycan turizminin değerlendirilmesi ve turizm eğitimine yönelik öneriler, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011

Elgün Oruclu, Azerbaycan ekonomisinde petrole bağımlılık ve alternatif ihtiyacı, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009

Levent Münger, Turizmin ekonomik etkileri ve ülkemiz açısından bu etkilerin yararlarının arttırıcı politikalar, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2011

İnternet Kaynakları

<http://www.telegraf.com/news.php?d=5813>

Turizm Haraketleri,

<http://hbogm.meb.gov.tr/modulerprogramlar/kursprogramlari/konaklama/moduller/TurizmHareketleri.pdf>

Turizm Ekonomisi, http://www.yasarsari.com/wp-content/uploads/2016/02/turizm_ekonomisi_kitap.pdf

Turizmin tarihsel gelişimi, tr.scribd.com/doc/10015155/Turizmin-tarihsel-gelismisi

Turizmin Tarihsel Gelişimi, www.belgeci.com/turizmintarihsel-gelisimi.html

Turizmin Tarihsel Gelişimi, www.goktepe.net/turizmin-tarihsel-gelisimi-2.html

http://izto.org.tr/demo_betanix/uploads/cms/yonetim.ieu.edu.tr/5606_1470815417.pdf

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi,
http://www.economy.gov.tr/portal/faces/blog/newsDetail;jsessionId=Ox7HdLCZn_7GDVO-LXwJorfWNgm-RmnUG8qTyDFoSnSU4GneLmKE!-588833465?news_id=EK-170157&_afLoop=4671651950385895&_afWindowMode0&_afWindowId=null

Azerbaycan Ekonomisi,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_ekonomisi

Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, [file:///C:/Users/far%C4%B1d/Downloads/347-681-1-SM%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/far%C4%B1d/Downloads/347-681-1-SM%20(4).pdf)

Azerbaycanda Turizm, <http://azerbaijan.travel/tr/pages/17-Azerbaycan%E2%80%99da-Turizm>

Azerbaycan Turizmi, <https://azerbaycanegitim.org/azerbaycan-turizmi.html>

Azerbaycan Ülke Raporu,
http://www.academia.edu/3814259/AZERBAYCAN_%C3%9CLKE_RAPORU

Azerbaycan Turizminin Sorunları,

<http://www.serka.gov.tr/store/file/common/73762b6e5404f4631f2add153a28c72.pdf>

Turizmin olumlu ve olumsuz Etkileri,

<https://turizmcii.wordpress.com/turizm/turizmin-ekonomiye-olumlu-ve-olumsuz-etkileri/>

Turizmin Ekonomik Etkileri, <https://www.frntr.com/halkla-iliskiler-turizm-ve-insan-kaynaklari-ulastirma/1024594-turizmin-ekonomik-etkileri.html>

Turizmin Çeşitli Alanlardaki Faydaları Ve Ekonomiye Etkisi,

<http://www.goktepe.net/turizmin-cesitli-alanlardaki-faydolari-ve-ekonomiye-etkisi.html>

Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi, Agro-Turizm Ve Ekonomik Sonuçları,

http://journal.tarekoder.org/archive/2009/2009_01_01.pdf

¹ Turizmin Altyapı Üzerinde Etkisi, <http://www.dersimiz.com/belirligun-801-Turizmin-Altyapi-Uzerine-Etkisi.html>

Turizmin Çevresel Etkileri, <https://www.dunya.com/gundem/turizmin-cevreye-etkileri-haberi-158509>

Turizmin Çevreye Etkisi, <http://cevreturizmi.blogspot.com/>

Turizm Sektöründe Bilgi İletişim Teknolojileri Kullanımı,

<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/116742>